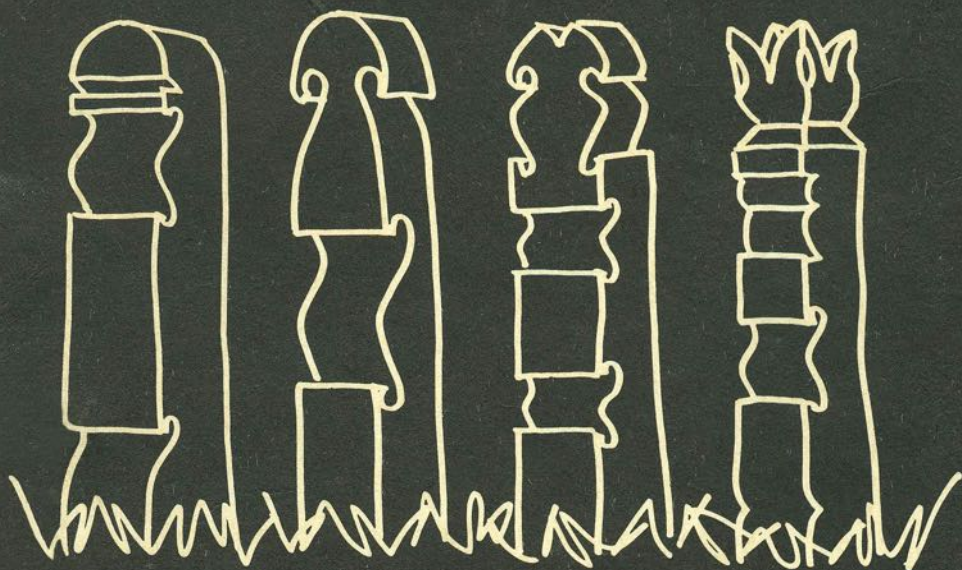

KUNT ERNŐ

TEMETŐK
AZ AGGTELEKI-KARSZT
FALVAIBAN

TEMETŐK
AZ AGGTELEKI-KARSZT
FALVAIBAN

KUNT ERNŐ

TEMETŐK
AZ AGGTELEKI-KARSZT
FALVAIBAN

DEBRECEN, 1978

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének
Kiadványa

Szerkeszti:

UJVÁRY ZOLTÁN

Munkatárs:
Dám László

Lektorálta:
Bodó Sándor

Techn. munkatárs:
Dankó Éva

ISSN 0138—9882

79.6834.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

A magyar falvak temetőinek kutatása a néprajztudomány történetében szorosan kapcsolódik a *fejfák* és *kopjafák* tanulmányozásához. A múlt század utolsó harmadában kibontakozó néprajzi érdeklődés egyik legkedveltebb témája volt a protestánsok faragott sírjele. Az *Ethnographia*, a *Néprajzi Értesítő*, majd pedig a *Magyar Iparművészet* első évfolyamaiban megtalálhatók már a fejfák, kopjafák leírásai, formájukat, díszítményeik jelképeit taglaló, a készítőket bemutató tanulmányok. Fölvetik az eredet kérdését is, amely körül a vita meg-megújuló erővel napjainkig tart. A témát a néprajzkutatás nagyjainak majd mindegyike érintette, többen pedig részletesen foglalkoztak vele.

A tudományos kutatást természetesen messze megelőzi az általános érdeklődés. Kultúránk története ember és halál viszonyának számtalan közvetlen és közvetett megfogalmazódását őrzi. Krónikák, törvények éppen úgy fenntartanak a temetkezésre, temetőkre, élők és holtak viszonyára vonatkozó adatokat, mint művészet- és irodalomtörténetünk. A halál kihívása koronként, egyéni élethelyzetenként változó jelképiséget kölcsönzött a *temető*, *sír* kifejezéseknek. A temető tárgyi világa, társadalmi, kulturális vonatkozásai, ember és halál archetipikus viszonyának egyik kulturális megjelenési formája.

A néprajztudomány fejfákkal, temető-kultúrával foglalkozó írásai különböző igénnyel, eltérő célok kitűzésével készültek. A legtöbb írás adatközlő jellegű. Van közöttük a sírjel leírására szorítókozó, van amelyik egy-egy tájegység, etnikai csoport faragott sírjeleit mutatja be, s van országos áttekintésre vállalkozó. Ez utóbbi igen kevés. Ezzel szemben többen vizsgálták a fejfák tér- és síkdíszítményeinek jelképeit. A tanulmányok egy része

vázlatosan ismerteti az adott fejfacsoport közvetlen környezetét szolgáló temetőt is, sajnos rendszeres vizsgálatok e téren ország-szerte nem történtek. A leírások némelyike tájékoztat a készítés, a temetőbe szállítás körülményeiről is. Hiányoznak azonban a fejfaállítás szokását a temetkezési szokássorba kapcsoló, adott település társadalomszerkezetéhez kötő dolgozatok. Különös becsű kivétel *K. Kovács László* munkája, amely példamutatóan rendszerezi körültekintő gondossággal gyűjtött adatait.¹ Az anyag belső tagolódását figyelembe vevő szerkesztés módot nyújt minden egyes szokáselem hazai, szomszédnépi, valamint finn-ugor analógiáinak csatolására és szembeállítására. Nagy kár, hogy e munka útmutatásai nem találtak követőkre.

A fejfák számos kutatójukat térbeli megformáltságuk esztétikai erejével nyugózták le. Mindazonáltal igen kevés dolgozat született, amely a fejfákat a paraszti vizuális kultúra megnyilatkozásaként értelmezné, s esztétikai hatásának összetevőit megvilágítaná. Ez irányban a *Magyar Iparművészet* hasábjain történtek kísérletek.²

Mindenekelőtt azonban a fejfaállítás szokásának eredete izgatja a kutatókat az elmúlt évszázad során. Az eredményeket alább röviden ismertetem. Itt mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy az eredetre vonatkozó hipotézisek, az alkalmazott módszerek igen jól jellemzik azon időszak társadalomtudományi érdeklődésének irányát, módszertani orientációját, amelyben az egyes cikkek születtek. Az eredetkutató dolgozatokat kronologikusan egymás mellé állítva, a hazai szellemtudományok legjellegzetesebb meghatározói rajzolódnak ki előttünk történelmi rétegződésben. Antik példák, a magyar krónikák temetkezésekre vonatkozó közlései és néprajzi példák szembeállításán alapján a magyarság kereszténység előtti, mitikus világképére vonatkozó következtetéseket kíséreltek meg kiolvasni az archaikus hitvilág, s a magyar mitológia kutatói, köztük mindenekelőtt *Ipolyi Arnold*.³ A fejfa eredetének kérdése a 19. század második harmadában a tudományos élet középpontjába kerülő etnogenezis problematikájához kapcsolódva veti fel a finnugorsághoz, illetve az iráni, alán, türk kultúrkörhöz való kapcsolódás lehetőségeit. Összaha-

sonlító tárgyvizsgálatok, nyelvészeti, majd archeológiai módszerek kerülnek alkalmazásra. A századelő pszichoanalitikai irányultságának megfelelő elemzést — többek közt a halálhoz, temetéshez kialakított hagyományos paraszti viszonyról — *Róheim Géza* nyújtott.⁴

Az eredetkutatás biztos alapokra helyezésében s a fejfa-kultúra hazai történetének megismerésében mindenekelőtt a presbitériumi jegyzőkönyvek, matrikulák, lelkipásztori jelentések, valamint az egyházi levéltárakban őrzött központi utasítások és rendelkezések írásos anyagának rendszeres átvizsgálása segíthetne. Történeti és művészettörténeti írások és képi dokumentumok hozzájárulhatnak annak a kérdésnek a tisztázásához, vajon mióta tesznek megformált, illetve természetes formájú sírjelet az elhunytak fölé, s milyenek lehettek a közrendűek, a jobbágyok temetői? A régészeti adatok néprajzi szempontú értékelése perdöntő bizonyítékkal tisztázhatná, hogy a parasztság utóbbi évszázadban vizsgált temető-kultúrájának mely elemei nyúlnak vissza középkori, honfoglaláskori, esetleg azt megelőző időkre.

A szomszédos népek hagyományos temetőkultúrájának megismerése, s az összehasonlító vizsgálatok hozzájárulhatnak a kölcsönhatások tisztázásához. Ebben segítségünkre lehetnek olyan kiváló összegező munkák, mint pl. *Rudolf Bednarik* könyve a szlovákiai temetőkről.⁵

Meg kell állapítanunk, hogy a hazai paraszti temetőkultúra kutatásában sajnálatos egyensúlyvesztés állott be. Fejfákról, kopjafákról tanulmányok sora született, a többi sírjelről, készítésükről, társadalmi és világképbeli kapcsolódásaikról alig vannak adataink. Hozzávetőlegesen ismerjük csak a temetők belső rendjét, a település és a temető kapcsolatát s egy-egy falu jellegzetes temetőkultúráját. E megkülönböztetett érdeklődés ellenére is hiányoznak a körütekintő, a fejfákat is tartalmazó temetők egészét — más anyagból, illetve más formára készített sírjeleket is figyelembe vevő — igényes, egy-egy település sírjeleinek, temető-kultúrájának teljességét bemutató tanulmányok.

A változatos formaalakítású fejfák és kopjafák a múlt század utolsó harmadától állandó vonzásukban tartják a közérdeklődést,

mely időről időre felerősödik, s megkísérli ezeket a töretlen plasztikai hatóerejű, zárt formákat részben a városi ízléshez alakítani, részben pedig a nemzeti szobrászatban adaptálni. E sírjelek eredetéről, használatukról, elterjedtségükről, formai variációikról, megnevezésükről számos félreértés, romantizált sablon él a köztudatban. Oka ennek részben a már fent említett arányeltolódás a kutatásban. A közvélemény a fejfát, még inkább a kopjafát hovatovább a nemzeti karakter egyik jellegzetes megnyilatkozási formájának tekinti. A közbeszédben gyakran használják a fából készült, nem kereszt alakú sírjelek megnevezésére, „népies-nemzeti” felhanggal a kopjafa megnevezést. Az ilyen értelmű képzőművészeti adaptáció egyik kétes sikerű példája a mohácsi csatamező emlékhelyének ún. „kopjafa-erdeje”.⁶

Az e témában való könnyebb eligazodás végett az alábbiakban röviden összefoglalom a fejfákkal foglalkozó szakirodalom eddigi eredményeit.⁷

A *temet* (1195) ige a *töm* finnugor eredetű szó származéka. Jelentésváltozatai közül figyelemre méltó az alapjelentésen túl az *elfelejt*, illetve *elfolyt*; az *ültet*, valamint az *eldug*, *elrejt*.⁸ A népnyelvben gyakran találkozunk a templom körüli temető *cinterem* megnevezésével és változataival. A szó 1372/1448-ban került lejegyzésre: alapjelentése „a templom körül levő temető”, további jelentésváltozatai közül figyelemre méltóak: *templomudvar*, *templom előcsarnoka*, valamint *sírbolt*. Latin eredetű, hová a görögéből került át.⁹

A *sír* (1015) feltehetően szintén finnugor eredetű, jelentése a legkorábbi előfordulásban is „temetkezésre szolgáló gödör, illetőleg a gödör fölé emelt halom.”¹⁰ A népnyelvben használatos *hant* (1211) kifejezés, melynek alapjelentése „göröngy, füves földdarab”, „földkupac”, „gyep”. Sírhalom jelentésben 1788-ban említik először.¹¹

A *fejfa* (1833) a *fej* + *fa* összetétel eredménye, melynek mindkét tagja finnugor eredetű.¹² A népnyelvben számos variánsa ismeretes: *föl-fa*,¹³ *féjfa*,¹⁴ *fütül való fa*.¹⁵ A *fejfa* jelentését kétféleképpen értelmezik: 1. a sírjelek túlnyomó része stilizált emberfej, arcot ábrázolnak, 2. mindig a sírban nyugvó feje fölé állítják.

A *kopjafa* (1543) szintén összetétel eredménye, a *kopja* előtag szláv eredetű, s „döfő lándzsa” jelentésű. A székely nyelvjárásra jellemző „sírjel” jelentés vagy e fejfátípus dárdszerű csúcsban végződő formájával, vagy azzal a temetkezési szokással magyarázható, amely szerint a koporsót két-két dárदारúdon vitték ki a temetőbe, s azokat az elhantolás befejeztével a sír két végébe állították.¹⁶ A *kopjafa* jellegzetes alosztálya a fejfáknak, mivel a sírjelek igen karcsúak, s gazdagon díszítettek, török temetkezési szokással is kapcsolatba hozzák őket, feltéve, hogy az elhunyt harcos fegyverének tartója, illetve stilizált mása lenne.

A *gombfa* ugyancsak összetétel eredménye, az előtag a sírjel jellegzetes gömb alakú fejrészére utal.¹⁷ *Lükő Gábor* szerint a *gombos fa* a kun *gumbesz* névvel jelölt kupolás (mohamedán) temetkezés megnevezésének leromlott, félrehallott alakja lenne, amely szerinte a kunsági *Kömpec* község nevében is lappangana.¹⁸ *Morvay Péter* figyelmeztet a *gombfa* téves, népies *gondfa* jelentés-fejtésére.¹⁹

Magyarország különböző vidékein a legjellegzetesebb és legidőtállóbb fafajtát használják a faragáshoz, amelynek megmunkálásához legjobban értenek, s amelyből az adott vidék tipikus használati tárgyai készülnek.²⁰ Így Északkelet Magyarország vidékein *tölgyből* és *bükkből*, a Nagy Magyar Alföldön *akácból*, valamint *tölgyből*,²¹ a Dunántúl déli részén szintén mindenekelőtt *tölgyből*, alkalmasint *gyümölcsfából* is készítették a sírjelet.²²

A fejfa méretei változóak. Magasságuk 40—200 cm-ig, szélességük 20—50 cm-ig terjedhet. A méretek nemcsak típusonként változnak: a rangosabbak, tehetősebbek sírjelei általában kiemelkednek a többi sírjel közül. A férfiak fejfái gyakorta magasabbak és vastagabbak mint a nőké. A gyermekeknek a felnőtteknél kisebb sírjeleket faragnak: a felnőttekének kicsinyített mását, vagy kimondottan a gyermekek számára kialakított formát.

A fejfák rendkívül gazdagok formai változatokban. Minden községnek megvan a maga jellegzetes formája.²³ Adott tájegységek, etnikai csoportok sírjelei felmutathatnak olyan formai jegeket, amelyek — változatosságuk ellenére — összekapcsolják

őket s elkülönítik más csoportok sírjeleitől, azaz, közvetve segítenek egy-egy néprajzi csoport körülhatárolásában.

A formai gazdagság ilyenfokú bősége alig tűr rendszerezést. A magyar szakirodalomban számos klasszifikációs kísérlet ismert.²⁴ — A rendszerezéshez mindenekelőtt meg kell állapítani azokat a szerkezeti invariánsokat, amelyek megléte a fejfára és csak a fejfára jellemző, s amelyek mennyiségi és minőségi változatainak figyelembevételével a fejfák tömegén belül bizonyos típuscsoportokat különböztetünk meg.²⁵ A sírjel szerkezetileg három fő részből épül fel: *láb, törzs, fej*. A *láb*rész szinte teljesen megmunkálatlan, őrzi a megfaragott fatörzs eredeti formáját. Olykor még a kérget is rajta hagyják, hogy minél időtállóbb legyen, hiszen ez a rész kerül a földbe. A törzs változatosan megmunkált középrésze a sírjelnek, általában négyzetes hasáb formájú. Előlapja a felirat, illetve a síkdíszítmények hordozója. A fej-rész lehet a törzstől határozottan vagy csak jelzetten elkülönített egység, amely dús térbeli és síkdíszítmények hordozója. Gyakran olyan gazdagon díszített, hogy a törzs elcsökevényesedik hozzá képest. Megformálása mindig több nézetre szánt. Mivel a láb-rész a földbe kerül, a rendszerezéshez alkalmas meghatározónak a fej és a törzs oppozíciója, arányaik és formai kiképzésük viszonya tekinthető. Ennek figyelembevételével a következő fő típuscsoportok különböztethetők meg:

Oszlopos fejfa: a sírjel fő formája tagolatlan, vagy alig tagolt, megtartja hasábszerű zártágát. A fej-részt a törzstől általában nem különböztetik meg hangsúlyozottan. Fej- és törzs-részek aránya általában 1/3:2/3, 1/4:3/4. Formai díszítést csak a fejrészen találunk. E forma több nézetre szánt, a síkdíszítmények és a felirat frontálisan helyezkedik el.

Magyarország északi, északkelet i területein található meg legnagyobb számban e típus variánsai.

Az oszlopos típushoz tartozik az *oszlopos-rovásos* csoport, amelynek törzsét változó számú és szélességű vízszintes rovások, illetve vésetek tagolják. Főként az ország északkeleti részein ismeretes.

Csónak alakú fejfa: a fő forma zárt, de már nem oszlopszerű.

A fejrész három oldalon csapott, éles csúcsban végződik. A fejrészt az oszlopos törzstől eresz választja el frontálisan. Fej és törzs részek aránya általában $1/3:2/3$. Nevét felső részének jellegzetes, csónakorrhoz hasonló formájától kapta. A csónakban való temetkezés emlékeként is magyarázták. A síkdíszítmények a fejrész előoldalán, a felirat a törzsön kap helyet. A főforma inkább egy nézetre szánt.

Változatait a Tisza-mentén, s a Nagy Magyar Alföld keleti területein találjuk meg. Legközismertebb formája Szatmárcsekén található.

Ember alakú fejfa: a fő forma hangsúlyozottan tagolt, a fejrész elválik a törzstől. Az előbbi általában gömb vagy henger formájú, a törzset is gyakran osztja a derékrészen körben futó többszörös bevágás. A fej és törzsrész aránya $1/4:3/4$. A fő forma több nézetre szánt, a síkdíszítmények a fejrészen kapnak helyet, a felirat a törzsön.

Országszerte elterjedt típus, változatai megtalálhatók az Északi Középhegységben éppen úgy, mint a Dél-Alföldön és a Dél-Dunántúlon.

Kopjafa: fő formája hangsúlyozottan tagolt. A legváltozatosabb térdíszítési elemeket vonultatja fel. A fej és törzsrész aránya gyakran $2/3:1/3$. A díszítmények hangsúlyozottan több nézetre szántak. E típust még három-négy évtizeddel ezelőtt színezték. Síkdíszítmények számára nem kínál helyet, a felirat a törzsön húzódik meg. — A városi lakosság e típust ismeri a legjobban, mint ún. „népművészeti terméket”.

Erdélyben, a Duna—Tisza közén s a Duna mentén ismeretes.

E csoportosítás természetesen csak tájékoztató jellegű, segít a változatok, határesetek és kivételek tömkelegében való eligazításhoz.

A fejfák térbeli díszítésük alapján a kapuoszlopokkal hozhatók kapcsolatba. (Lásd pl. székelykapuk — kopjafák; bálványos kapuk — ember alakú fejfák.) A kopjafák aprólékos mértani díszítése *Viski Károly* megfigyelései szerint a guzsalyformákkal rokonítható.²⁶

Figyelemreméltók azok a kísérletek, amelyek a fejfán az euró-

pai magas művészeti korszakok stílusjegyeit igyekeznek azonosítani, sőt ezen formajegyek alapján korukat, eredetüket meghatározni. *Viski Károly* a nógrádi fejfákkal kapcsolatban a *barokkot* említi.²⁷ *Szinte Gábor* az erdélyi kopjafák vonatkozásában a román, a gót, majd a reneszánsz hatás jegyeit figyeli meg.²⁸

A síkdíszítmények igazodnak a térbelihez, ott alakulnak ki, ahol a fő forma nagyobb síkfelületeket kínál számukra: általában a fejrész és a törzs előlapján. A magyar népművészet általánosan ismert motívumait látjuk viszont a fejfákon,²⁹ melyek közül néhány különös következetességgel visszatér, mint stilizált *nap, hold, csillag, virág, fa* („életfa”), *szív* ábrázolások. Antropomorfikus síkdíszítmény nem fordul elő, absztrahált *madár*-ábrázolásra a Kunságban találtunk példát. Előfordul a *kehely* jelképe is.³⁰ Nem díszítenek feltétlenül minden fejfát.

Az ország déli és középső területein még a második világháború idejéig meg lehetett találni a *piros, kék, zöld* színnel festett, színezett fejfákat.³¹ Különösen a kopjafákat, illetve azok egyes elemeit színezték. Ma már — ha festik — *feketére* pörkölik vagy mázoljaik szurokkal, olajfestékkel s ez sokkal inkább a védelmet szolgálja, mintsem díszítést vagy jelölést. A *vörös* színt az 1950-es évekig tartotta fenn a hagyomány. Az erőszakos halállal elhunytak sírjeleit festették vele.

A síkdíszítmények helyére, vagy azok kiegészítőiként kerülnek a sírfeliratok. A feliratok különböző szövegtípusokba sorolhatók, melyek más-más időpontban keletkezettek, s ma egymást kiegészítve található meg a temetőben. Feltehető, hogy a fejfákon eleinte nem volt felirat, formájuknak, s a síkdíszítményeknek lehetett jelentése.³² Később — az írnutudás elterjedésével a földművesek körében — röviden közölték az elhunyt adatait:

Itt
nyugszik
Borcsik
Ferenc
Szül 1889
Élt 75 évet
Ma 1964

Hosszabb szövegek bevésése helyett gyakran alkalmaztak rövidítéseket: *ABFTIRA* = *A Boldog Feltámadás Idejének Reménye Alatt*. Az adatokat bizonyos szöveg-toposzokkal is bővítették:

ABFRT IRA

Egyászsír

halom fedí

Szász Erzsé

bet kihült

tetemétélt

74 évet meg

halt 1926

Július 28án

+

Béke leng

jen porain

Mivel a fejfa közvetlenül ki van téve az időjárás viszontagságainak és csak kezdetleges módon konzerválják, a többi fából készült tárgyhoz képest hamar pusztul: 8—15 év múltán olvashatatlaná válik a felirat, 30—60 év után elrothad a lábész, s újra leásva még 20—40 évet bír ki.³³ Végül is 60—90 év elmúltán kidől, tönkremegy. Addig áll a temetőben, amíg a hozzátartozók őrzik az elhunyt emlékét.

A sírhant fejfával ellentétes oldalán találunk általában két vagy három egyszerűen megfaragott, mélyen a földbe szúrt rudat, ezek neve *lábfa*, vagy *lábtól való fa*, Erdélyben *kopjafa* is. Nevüket síron való elhelyezkedésükről kapták, funkciójuk a temetési menetben van: e rudakon viszik ki a koporsót a temetőbe. A Közép-Tisza mentén egy lábfa áll szemben a fejfával, ezeknek inkább „határjel” szerepük van.

Igen sok kutatót vonzott a fejfák jelképeinek vizsgálata. Mivel a paraszti hagyomány a jelekhez tradicionálisan rendelt jelentéseket sokszor csak romlott, másodlagosan átértelmezett formában őrizte meg, vagy éppenséggel feledésbe merülni hagyta, így e jelképmegfelelések sokszor igen nehezen adathatók egyértelműen.

Példa lehet erre az a fajta rendszeres motívumgyűjtés és index szerkesztés, amely a *Folklór Archivum* 2., 7. számában Nagy Dezső és Péterfy László munkáiban megtalálható.

Szinte Gábor szerint a kopjafa — mint valaha a letűzött kopja — „tilalmat jelentett, e helyet az ádáz harc dühében is elkerülte az ellenfél”.³⁴

A fejfa formája — amint arra már Budenz József is utal — az emberi fő, esetleg az emberi test ábrázolásából alakult ki.³⁵ Ehhez kapcsolódva fejezi ki véleményét Solymossy Sándor,³⁶ s ezt a véleményt támasztja alá Morvay Péter is, a börvélyi temető fejfáiról írt cikkében, ahol absztrahált ember alakú fejfákat talált, melyek részei népies megnevezésében az emberi testrészekhez kapcsolódnak: megkülönböztetnek a fejfán lábat, derekat, vállat, nyakat, fejet. A férfiak fejfáinak végződése hegyes (csúcsos), az asszonyoké kontyos. Tovább vizsgálva Bodoson még az előbbi terminológiasort a lapocka, köldök, illetve bajusz megnevezésekkel gazdagította.³⁷

A mértani formamotívumokat vizsgálva Szinte Gábor Erdélyben a gömböt mint a nap szimbólumát, a csillagot, mécset, napot, holdat mint a nőiség, a dárdát, lándzsát, szigonyt mint a férfiaság, a tulipánt, liliomot mint a gyermekiség szimbólumát találta meg. A papi foglalkozás jele a kehely.³⁸

A síkdíszítmények szintén szimbolikusak, de ma már teljesen sematikusakká váltak. A legáltalánosabb a fa, szomorúfűz, cserépből kinövő virág motívuma. Dömötör Sándor az abádszalóki temetőben a sírdíszítők motívumok egyik felében a fa jelét, másikon a virág és kör jelét vegyesen találta. Ő a cserépbé állított virágot ősi termékenység, illetve életerő szimbólumnak tartja. E motívumot a finn szent-fa hiedelemmel hozza kapcsolatba. A stilizált fűzfa szerkesztésmódjában az emberi arc leegyszerűsített jelzését véli felismerni.³⁹ Györffy István Derecskén a következő megfeleléseket jegyezte fel: letört bimbó = kisgyermek, száraz fa = öregember, címer = nemesember, hegedű = cigány.⁴⁰

Megfigyelhető a paraszti temetőkben a sírok tájolása. Jóllehet mind a négy égtájhoz való igazodásra van adat, a szakirodalom a jellegzetes, a világgép archaikusabb rétegeihez köthető kelet—

nyugati tájolással foglalkozott a legtöbbet. Eszerint a sírban a halottat úgy helyezik el, hogy annak a lába kelet felé, feje nyugatra legyen. A halott így arccal kelet felé fordul. A fejfa a halott feje felett, a sírhant nyugati oldalán áll.⁴¹

Figyelemreméltó az a következetesség, amelyet a hagyományos paraszti temetőinkben a házaspárok fejfáinak állítása mutat. A férj sírjelének a baloldalára kerül a feleségé. Ez a duális-szimbolikus oppozíció a kereszténység előtti világképpel mutat kapcsolatokat: *férfi = jobb, nő = bal*.⁴²

A fejfa készítésének menetére és körülményeire csak közvetett utalásokat találunk. Magukról a faragókról már több adatunk van: *ácsok, faragó molnárok, mesterkedő parasztemberek* készítik. Egy-egy faluban egész fejfafaragó dinasztiák alakulnak ki. *Morvay Péter* Börvélyből említ ilyet.⁴³ *Novák József Lajos* pedig Kunhegyesről írja, hogy csak a szegények faragják maguknak a sírjeleket, a gazdagabb családok egymásnak készítik el azt. A legkitüntetőbb, ha a főbíró, a Józsa család egy tagja faragja ki valakinek a fejfáját, hiszen itt a bírói tisztség mellett a fejfafaragás mestersége is apáról-fiúra öröklődik.⁴⁴

A fejfa formájának, a fejfaállítás szokásának eredetét a múlt század második harmada óta újra meg újra vita tárgyává teszi a magyar néprajzkutatás. A nézetkülönbségek lényege abban áll, hogy míg egyes kutatók a tárgy és szokás *belső keletkezését* feltételezik, addig mások átvételnek, *külső eredetűnek* tartják.

Történelmünk során a földművesség kultúráját is gyakran alakította külső befolyás. Nyugati irányból a reformáció, amely a 16–17. század folyamán terjedt el hazánkban, déli irányból a 15–16. században a balkáni és közel-keleti kultúrelemeket magával sodró török (oszmán-török) hódítás, a katolicizmus elterjedése a népvándorlás utolsó hullámaival keletről érkező magyarságot a nyugat-európai kultúrkörbe vonta. A honfoglalást megelőző századokban a türk, iráni kultúra hatott erősen a finnugorságnak az urali őshazából a déli sztyeppe övbe sodródó törzseire.

Szinte Gábor a fejfakultusz virágzását a 17. századra teszi, s a reformáció terjedésével indokolja. Az új hitre térőknek új jelet kellett választaniok, hogy külsőségekben is demonstrálják a ka-

tolikusoktól való elkülönülésüket, így jöhetett létre a keresztrel szemben a fejfa. Állítását az ornamentikában felfedezett reneszánsz jegyekkel támasztja alá, de rögtön hozzá is fűzi: „szerintem ezek csak bizonyos térre szorították azt a kultuszt, amely már azelőtt is megvolt.”⁴⁵ Németországban a reformáció térhódításával szintén létrejön egy jellegzetes sírjel-forma, az ún. „Totenbrett”, amelyhez hasonlót a magyar fejfatípusok között is megtalálhatunk, ez az ún. *táblás fejfa*. Valószínű, hogy egy korábban is már meglévő szokást frissített fel a reformáció, melynek egyik jellegzetes forradalmi célkitűzése volt a nemzeti, a hagyományos kultúrelemek újra érvényre juttatása.

Solymossy Sándor úgy véli, hogy e fejfa egyik markáns típusa: a kopjafa, nem lehet idősebb a török hódoltság idejénél. Felteszi, hogy a mohamedán török katonák szokása — miszerint azok fegyverét, a kopját általában kettétörve sírjukra tűzik — hatással volt a magyar, különösen a székely katonák temetési szertartásaira.⁴⁶ *Orbán Balázs* is feltételezi a török hatást, amikor Benkő Józsefnek így ír levelében: „E síremlékek egyszersmind mintaképei az Erdőháton divatozó fejfáknak, amely törökös ízlés után faragvák, a fametszésnek ritka szép példányaikat mutatják. Miként a törököknél, itt is megvan az a szokás, hogy a férfisírokat kalap, süveg tetőzi, míg a nőkéket cifra arabeszkek és növénydíszlet ékesíti”.⁴⁷ *Malonyay Dezső* is hasonlót vesz észre: „Érdekesek a török síremlékekhez hasonló turbános fejfák . . . A gombon többszörös vonaltagozás van, s a gomb tetején egy kisebb gomb ül”.⁴⁸ A kopjafák valóban külön csoportot alkotnak a fejfák között. Tüldíszítettségük, karcsúságuk feltűnő, majd hognem a többi típushoz képest idegenszerű. Földrajzi elterjedtségük is figyelemreméltó: a magyar nyelvterület déli, délkeleti területein, a Duna mentén ismeretesek. Mindazonáltal úgy tetszik, hogy ez a külső hatás is egy népünkönél alapjában ismeretes gyakorlatot formál magához, esetleg frissít fel. Külön foglalkoznak a kutatók az erdélyi kopjafa kérdésével. A székely határőrző katonaság intézményével hozzák kapcsolatba az ún. *két ág katonasága* rendszerrel, eszerint a lovasok és gyalogrenden levő székelyek között az előbbieket jellegzetes fegyvere a kopja tett volna különbséget, melynek stilizált

mását, illetve díszes tartóoszlopát rangjuk jelzésére sírjukra helyeztek.⁴⁹

Többen felteszik, hogy kereszténység előtti időkre nyúlik vissza a fejfaállítás szokásának eredete.

Munkácsi Bernát kirgiz, kalmük megfeleléseket említ,⁵⁰ *Tagányi Károly* kirgiz, tatár analógiákra hoz példát, 13—14. századi leírások alapján.⁵¹

Az Ural-altáji népek meglehetősen egységet mutatnak halott kultuszuk tekintetében, mely az ősi antropocentrikus világkép szerves része, s fölteszi az elhunytak túlvilági továbbélését, valamint a túlvilágiak és evilágiak kapcsolatát. Legközelebbi rokon népeinknél az ugor ághoz tartozó osztjákoknál s a voguloknál még zavartalan formában ismerhették meg a halotti szokások körét a néprajzkutatók; sokkal inkább eredeti állapotban, mint ahogy az a magyar népi kultúra megőrzött mozaikjaiból visszakövetkeztethető lenne. E rokon népek az elhunyt visszatérő lelke számára fabábut, házi-bálványt, szellem-bábut készítettek s azt otthonukban állították fel, hogy a hazajáró ős szelleme testet öltessen családjá körében. A különös tiszteletben állók bábuait a gyászidő leteltével kivitték a házból, s a környező ligetben, erdőben állították fel. E faképekhez aztán a családhoz nem tartozók is kijártak, hogy áldozat fejében a tekintélyes ős segítségét kérik. E stilizált faragványokon a fej és a test volt jelölve, a karok, lábak nem. Feltehető, hogy idővel a hozzátartozók nem a házukban, hanem a halott sírján állították fel annak faragott képmását. Ezekről tehetnénk föl, hogy a fejfák ősei.⁵²

Finnugor eredetűnek tartja a szokást *Budenz József*, aki *Ibn Fadlah* leírásában említett *rusz* népnév alatt — *Sztaszov V.* fejtegetéseivel egyetértve — ugor, esetleg türk népet vél felismerni. Ezek — a leírás szerint — fából készült, emberarcú bálványokat imádnak. Ezekhez hasonlókat talált *Rittich* a *cseremiszeknél* és *Castren* a *lappoknál*: „Alle Bilder, . . . waren aus Holz und mit menschlicher Gestalt, aber mit einem spitzigen Kopf versehen, dabei ohne Arme und Füsse”. A *cseremiszeknél* a „halottemlékezés hava” egyúttal az „oszlop hava” jelentéssel is bír.⁵³

Budenz József a *bálvány* szó eredetét — melynek jelentése:

1. pogány istenkép, idólum, 2. nagyobbféle hosszú fadarab, amely valamennyire oszlopszerű jelentéssel bír — a zürjén *bolden* kéttagú szóból származtatja, melynek *arc*, *ábrázat* jelentésű első tagja és *fatönk*, *fadarab* jelentésű utótagja pontosan ugyanazt a tartalmat hordozza, mint a magyar *fejfa* szó.⁵⁴

Solymossy Sándor — a szatmárcsekei fejfákat vizsgálva — a csónak alakú típust finnugor eredetűnek tartja, s az ősi, csónakban való temetkezés emlékét látja benne. E fejfátípus szerinte a csónakban fekvő ember, illetve a csónakorr és a benne fekvő arcának stilizált ábrázolása. A folyók mentén élő voguloknál, osztjákoknál sokáig fennmaradhatott ez a temetkezési forma, a karjalai finnek pedig ma is azonos szóval *runhi* nevezik meg a csónakot és koporsót.⁵⁵

A paraszti temetők a fejfák, sírjelek tárgyi környezetétől szolgálnak. A sírjel szerves része e zárt egységnek. Mégis a hagyományos falusi temetők vizsgálatára kevesen vállalkoztak, a fejfák leírása mögött bemutatásuk háttérbe szorult. Rendszeres vizsgálatukra *Balassa Iván* hívta fel a figyelmet. Gondolatébresztő írásában egyúttal irányt is mutatott a temetőkultúra néprajzi vizsgálatának, s vázolta az alkalmazható módszereket és sorra vette a legfontosabb vizsgálati szempontokat, amelyeket az alábbiakban mi is igyekszünk érvényesíteni.⁵⁶

Az Aggteleki-karsztvidék az Északi-Középhegység — tágabban a Magyar Felföld — része. Kis táj, amely a Kárpátokat és az Alföldet összekötő átmeneti vidékbe illeszkedik, bár földrajzilag jól körülhatárolható. Északon a Sajóba ömlő Csermoslya, illetve a Bódvába ömlő Torna patakok, keleten a Bódva folyó, délen és nyugaton az előbbieket felvevő Sajó folyó völgyei zárják körül. Az 1200 m²-es területnek a Pelsőc—Aggtelek—Teresztenye—Boldva vonaltól északra eső része karsztvidék, míg ettől délre fedett-karszt jellegű. E geológiai különbségek meghatározzák a domborzati, vízrajzi, valamint a természetes növénytakaró és állatvilág képét, következésképpen az emberi tájhasznosítás lehetőségeit is.

A karszthatat nyugat—keleti irányban a Bódvába futó bő és állandó vizű patakok völgyei tagolják, alkalmas terepet kínálva így az emberi megtelepedéshez. A párhuzamos patakvölgyek termékenyek, s meglehetősen kiegyensúlyozott klimatikus viszonyokkal bírnak. A vízfolyások fölé emelkedő domboldalak művelését megnehezítik a lepusztult termőtalaj alól helyenként előtűremkedő sziklahátak, az itteni nép nyelvén *ördögszántások*. A karsztfennsíkok természetes növénytakaróját a hatalmas tölgyes, gyertyános-tölgyes erdőségek képezik, melyeket a termőföld nyerés érdekében rendszeresen irtottak.

A kaptura-vonaltól délre eső fedett karsztvidék derűsebb képet mutat termékeny dombságaival. Ásványokban is gazdagabb. Patakvölgyei a Sajóra nyílnak.

Az éghajlat meglehetősen kiegyensúlyozott. A Kárpátok közelsége abban mutatkozik meg, hogy a hőmérséklet az évi országos átlag alatt 2 C° van.⁵⁷

Területünk változatos felszínével kedvező feltételeket teremtett az ember megtelepedéséhez.⁵⁸ A magyarokat megelőzően kü-

lönböző kultúrák rétegződtek itt egymásra, amelyeknek legmélyén az előember nyomai is megtalálhatók. A honfoglaló magyarság a feltehetően igen gyéren lakott területet a 11—12. század során a Sajó és Bódva völgyeiben fokozatosan észak felé nyomulva foglalta el s aknáztta ki javait, alakította ki településeit. A földművelés, állattartás, valamint gyűjtögetés feltételeit biztosító táj a letelepedők figyelmét vadakban gazdag erdőségeivel, vizeivel, valamint vasércbányái révén vonta magára. Így a foglalás jogán birtokos honfoglaló nemzetségek mellett királyi erdőbirtokokat is találunk itt, amelyek a XIII. században kerülnek felosztva eladományozásra. A királyi udvari gazdasági igazgatás telepíti e vidékre az *erdő-óvókat* (Szőlősardó, Hidvégardó) és a *víz-óvókat* (Kovácsi, illetve Égerszög), a 12—13. század folyamán a bányák művelésére és a vassfeldolgozás javítására cseh és német munkások települnek be (Rudabánya, Csehi, Szőlősardó, Tornanádaska, Vendégi). A korának megfelelő középkori kultúrájú vidéket a tatárjárás a legközvetlenebbül sújtja. A veszteségek pótlására, valamint a terület további részeinek művelés alá vonására a 13—14. században újabb települések jönnek létre. A királyi birtoktest fokozatos széthullásával a terület birtokviszonyai újra meg újra átrétegződnek. A 13. században falvainak birtokosa Tekus sárosi ispán és családja, aki Torna várát birtokolja, s szalonai udvarházához tartozik például Perkupa, Szin, Petri, Jósvafő. Ezidőtájt nyernek birtokot területünkön a Rátót (Putnok), Bebek (Pelsőc, Szendrő és Szádvár) és a Perényi (Rudabánya) családok. A 13. századra kialakulnak a történelmi megyehatárok, melyek területünk északi részét Torna vármegyéhez, a délkeletit Borsodhoz, a nyugatit pedig Gömörhöz osztják. Az ércbányák művelése e század folyamán fokozatosan alábbhagy, de a természeti gazdálkodás fejlődését jelzi a 14. században Martonyiban, a 15. században Felsőnyárad közelében kolostort alapító pálosok rendjének megjelenése. A 15. században Giskra cseh zsoldosai szállják meg a vidéket, igen korán utat nyitva a huszitizmus, majd a protestáns eszmék terjedésének és korai meggyökeresedésének. Kox Johan már 1521-ben hirdeti a lutheri tanokat Kassán.

A vidék gazdasági és szellemi fejlődését a törökök megjelenése

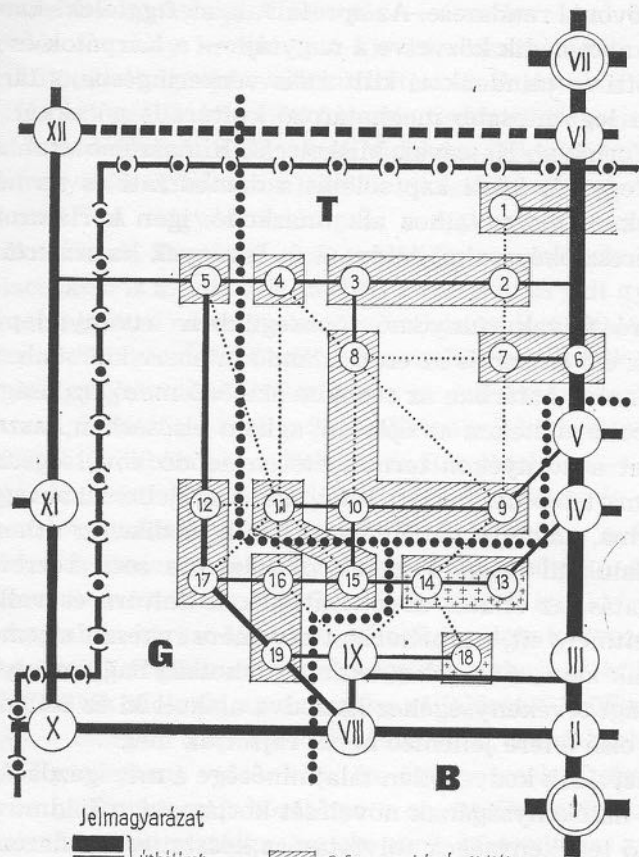
súlyosan visszaveti. 1554-ben felégetik a Bódva völgyét, 1562-ben Szalonnát és Perkupát pusztítják el, s ettől kezdve a környező falvakat is ellenőrzésük alatt tartják. A 16. század folyamán a kisebb települések elnéptelenednek, a helybenmaradókat pedig többszörös adó terhe bénítja. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a terület az erdélyi fejedelmek és az osztrák érdekek katonai ütközésének színtere. A Rákóczi-szabadságharc rövid időre felvillantotta a földművelő nép számára a kiút reményét, hogy aztán a császárhű családok — Esterházyak, L'Hullier generális, Csákyak, Gyulayak — kezébe került birtokokon semmi se változzék. A 18. század folyamán, sőt a 19. század első felében is a fejlődés által megkésve érintett területek közé tartozik e vidék. A földművelés a kis- és nagybirtokokon egyaránt elmaradott. Figyelemre méltó a Coburg hercegek múlt századi kapitalisztikus kísérlete: edelényi cukorgyárukban a saját termelésű cukorrépát a kezelésük alatt levő szénbányák energiájával dolgozták fel. Kisebb fafeldolgozó üzemek is létesültek, s ezek a faárak árusításával, fuvarozással is nyújtottak némi munkalehetőséget. A Sajó völgyében nyíló, időszakosan működő szénbányák inkább csak kiegészítő jövedelmet kínáltak csekély számú munkásaiknak. Igen súlyos veszteséget szenved a vidék lakossága az 1880-as filoxéra miatt, hiszen addig századokon át az ország egyik legtöbbszörre becsült fehér borát adták a karsztra telepített szőlők. Az északi terület gazdasági elmaradottságának is következménye, hogy 1881-ben Tornát összevonják Abaúj vármegyével. A kapitalizálódásnak kedvező feltételeket kínál az 1896-ban megépített bódvavölgyi vasútvonal, amely azonban a nyersanyag és a félkész faáru elszállítását, a természeti kincsek kiaknázását fokozza. A kevés termőföld, a korlátozott munkavállalási lehetőség a századfordulón és századunk első harmadában sokakat készítet külföldi — általában tengerentúli — munkavállalásra, kivándorlásra. Az itthonmaradók helyzetét a két világháború megpróbáltatásai súlyosbították.

Az utóbbi harminc év során a táj gazdasági hasznosításának lehetőségei, életkörülményei és foglalkoztatottsága gyökeresen megváltozott és jobbra fordult. A mezőgazdálkodás nagyüzemi módszereit több ezer holdon valósítják meg a termelészövetke-

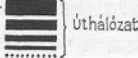
zetek. A saajóvölgyi ipari központok — Ózd, Kazincbarcika, Sajószentpéter, Miskolc, valamint Leninváros — új munkalehetőségeket, alapjaiban megváltozott életfeltételeket kínálnak és biztosítanak a falvak lakóinak. Érthető tehát, a nagymérvű elvándorlás, melynek során a falvak átlaglakossága az utóbbi húsz év során stagnáló, helyenként csökkenő tendenciát mutat. A helybenmaradók számára az áruforgalomba való intenzív bekapcsolódás, az úthálózat megjavítása, ezzel az élénk személyforgalom megszervezése, az egészségügyi és kulturális ellátás biztosítása teremti meg egy új falusi kultúra kialakításának feltételeit.

A vizsgált terület településhálózatának kialakulását és fejlődési lehetőségeit a természetföldrajzi adottságok határozták meg. Ecológiai szabályozó hatások annál inkább érvényesülhettek, mivel a természet közvetlen kiaknázása — a mezőgazdálkodás — volt az elsődleges telepítési tényező. A települések rendszere alkalmazkodik a földfelszín tagolódásához. A községek területét a racionálisan megművelhető földterület, a faluhatár szabja meg. A dombvidék változatos magassági szintjeivel, eltérő talajtulajdonságaival, a természetes növénytakaró jó megőrzöttségével, a művelési ágak mozaikszerű tagolására kényszerít s így az elaprózott településhálózatnak kedvez (1. kép).

A települések rendszere a vízfolyásokhoz igazodik. Fejlődésüket, kapcsolataik alakulását a folyóvölgyekben terjedő kulturális hatások különféleképpen befolyásolták. Így a Bódva, illetve a Sajó völgyének települései — Edelény, Szendrő, Szalonna, Torna, illetve Sajószentpéter, Putnok, Bánréve, Tomalja, Rozsnyó, valamint Rudabánya az Ormospatak eredeténél — történetük egész folyamán a dombok közti patakvölgyekbe húzódó falvakhoz képest kiemelt szerepet játszottak. Hozzájárult ehhez a folyóvölgy tágassága, talajának kedvező minősége, az észak—déli irányú közlekedésben játszott fontos szerepe, azaz kiemelt fontossága a kulturális közvetítésben. E települések sorába a kisebb patakvölgyek mentén a szűkebb keresztmetszetű, esetenként zsákutcászerű közlekedési vonalakra láncszerűen felfűződő aprófalvas települések csatlakoznak. A természetföldrajzi viszonyokra így rajzolódik rá a települések általános kulturális függőségi kapcsola-

Jelmagyarázat

Úthálózat

1 Települések

Ref. anyaegyház és fiálái

Kat. anyaegyház és fiálái

Történelmi megyehatár

Országhatár

1. kép. Az Aggteleki-karszt településeinek kapcsolattérképe. A vizsgált falvak: 1. Szögliget, 2. Szín, 3. Színpetri, 4. Jósvafő, 5. Aggtelek, 6. Perkupa, 7. Varbóc, 8. Tornakápolna, 9. Szőlőszárdó, 10. Terezstenye, 11. Égerszög, 12. Trizs, 13. Alsótelekes, 14. Felsőtelekes, 15. Kánó, 16. Imola, 17. Ragály, 18. Szuhoggy, 19. Zubogy. Fontosabb környező települések: I. Miskolc, II. Sajószentpéter, III. Edelény, IV. Szendrő, V. Szalonna, VI. Torna, VII. Kassa, VIII. Putnok, IX. Rudabánya, X. Bánrève, XI. Tornalja, XII. Rozsnyó. B = Borsod vármegye, G = Gömör vármegye, T = Torna vármegye

tainak erővonal rendszere. Az aprófalvak, az Aggteleki-karszt kis tája így kapcsolódik közvetve a nagytáji — a Kárpátok és az Alföld közötti — mindenkori kulturális vérkeringésbe, s tart kapcsolatot a legfontosabb meghatározó kulturális góccokkal: Rozsnyóval, Tornával, Kassával, Miskolccal, Rimaszombattal. Az aprófalvak egymás közti kapcsolatát a domborzati és természetes növénytakaró viszonyaihoz alkalmazkodó, igen korlátozott forgalmi áteresztőképességű földutak és ösvények hajszállerei biztosítják.

Az apró falvak túlnyomó többségükben irtványtelepülések. A bennük élő ember és az erdő állandó intenzív kölcsönhatásáról tanúskodnak a határban az erdőkbe ékelődő mezőgazdasági területek, a belterületeken az építőanyagként elsősorban használatos fa, melyet a környéken természetesen adódó kővel egészítenek ki. A falvak településszerkezetét általánosan jellemzi az egyutcás, soros forma, amely a patak völgyekhez igazodik. Az úthoz rövidebb oldalukkal igazodó telkek párhuzamos sora közrefogja a közigazgatás, az ellátás és szolgáltatás, a kultúra és vallásgyakorlás építményeit, s a belterület peremére rekeszti a temetőket.

A falvak képe, s a telekszerkezet a lakosság hagyományos mezőgazdasági tevékenységéhez igazodva alakult ki és fejlődött. Itt a század első felére jellemző képet rajzoljuk meg.⁵⁹

A karsztvidék kedvezőtlen talajminősége a mezőgazdasági áru-termelés hatékonyságának növelését korlátozta, a földműveseket kiegészítő tevékenységek folytatására készítette, mindazonáltal a lakosság létfenntartásának elsőrendű forrása a természet közvetlen kisajátítása volt: a földművelés és erdőgazdálkodás formájában. Az időjárás kedvez a gabonaneműek termesztésének éppúgy, mint a kapásoknak, valamint a kerti veteményeknek. A karsztos, meleg hegyoldalak, a szőlő és a gyümölcsstermesztést különösen elősegítették, melynek egykori méreteiről a ma kévéssé gondozott, nagy kiterjedésű határbeli gyümölcs- és szőlőkertek, valamint borházak tanúskodnak. A gyümölcsből piacozásra is jutott, a termés nagy részét azonban aszalókban konzerválták, illetve pálinkát főztek belőle. A vízjárta rétek alkalmasak a szénagazdálkodásra, s kedvező takarmányul szolgálnak a

szarvasmarha-tartáshoz. A ló tartás — és a lovakkal való csempészkedés — nagy hozzáértést kívánt, hiszen a téli fuvarozás miatt különösen igénybe vették állataikat. A dombos legelők, a juhtartás jellegzetes átmeneti formája teremtették meg: a tejgázdálkodás az alföldi és a Kárpátok vidékére jellemző technológiák elemeit egyesíti. A karsztos legelők a kecsketartásnak különösen kedveznek.⁶⁰ A tölgyes erdőségek, a makkoltató sertéstartásra igen alkalmasak. Baromfit saját szükségletre neveltek. Bőven jutott piacozásra is azonban a mézből, mivel a kiterjedt gyümölcsösök, a természetes növénytakaró, a méhészkedést általánossá tették. Az erdők közelségét változatosan hasznosították. Az erdei növények gyűjtögetése általános ma is. Az orvvadászat megszűnőben van, halászatra csak a Sajó, illetve a Bódva vize alkalmas, a kisebb patakokban — pl. Telekes és Rét pataokban — rákásztak még a századfordulón. Az erdők tűzifának, épület- és szerszámfának valót eladásra is bőven adtak. A famunka, a fával való mesterkedés ismerete általános a férfiak között. A természeti környezet kedvezett a mész- és szénégetésnek is.

Az Aggteleki-karszt átmeneti jellegű területe kedvezett a migráló, közvetítő foglalkozásoknak. Így az éghajlati különbségek lehetővé tették időszakai agrármunka vállalását — különösen aratását — a délebbi (Dél-borsodi Mezőségen, Taktaközben, valamint a Nyírségben) vidékeken. Az őszi vetések elvégzése után általános gyakorlat volt korábban a só, később a fa fuvarozása.

A termőterület zártsága, amely nem biztosította a népesség szaporodásának igényei szerint megfelelő mértékben a megélhetési lehetőségek bővülését, már a múlt században rászorította az Aggteleki-karszt lakóit, hogy idegenben vállaljanak munkát. A múlt században nyitott Sajó-völgyi bányák a déli területek lakóinak kínáltak munkalehetőséget. Így egyes családokban már korán kialakult a kétlaki életmód. A századfordulón intenzívvé vált az időszakai külföldi munkavállalás, majd a végleges külföldi letelepedés, mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában. Az államhatárok közeli megvonása a terület érdekirányultságát megváltoztatta, ami az országon belüli elvándorlást fokozta.

A második világháború után a terület apró falvai tsz-ekbe szerveződtek, amelyek a kedvezőtlen adottságokat egyesüléssel kívánták leküzdeni. Az 1950-es években meginduló Sajó-völgyi ipartelepítési programmal párhuzamosan a terület tervszerű viszszafejlésztése a falvak lakosságának munkavégző részét az új iparvárosokba, illetve agglomerációs körzetekbe költözésre ösztönözte. Napjainkban vizsgálati területünkön — különösen a forgalomtól és az idegenforgalomtól elzárt részen — előregedő falvakat találunk. Régióális fejlesztési tervek ma üdülőterületté kívánják alakítani a karsztvidéket és idegenforgalmát kívánják növelni, s így biztosítani a helybenmaradók jobb megélhetését.

A falvak lakói magyar anyanyelvűek. A történelem folyamán — mint említettük — cseh és német, valamint lengyel nemzetiségűek települtek be. E kérdés azonban nem eléggé kutatott. Aminthogy kérdéses a török dűlás nyomán elnéptelenedő falvak magyar etnikumhoz tartozó telepeseinek hovatartozása is. A falvak magyar lakosságát csekély számú zsidó és cigány etnikumhoz tartozó család egészítette ki.

A települések népessége nem éri el az ezer főt, sőt nagyobb-részt ötszáz alatt van. A századelőn néhány déli településen együtt éltek nagybirtokosok, parasztok, voltak kisnemesi és zselérfalvak is. A belső társadalmi feszültségek általában nem voltak élesek. A községen belüli társadalmi rétegződés alapja a birtok, az integráló társadalom biztosította kiváltságok, valamint a közigazgatás, a kultúra és a vallás helyi képviselőitén alapult. Egy-egy falu lakossága 2—4, egymással is kapcsolatban levő rokonsági csoportból tevődött össze. A települések lakossága egymás közt is élénk kapcsolatot tartott fön, példázza ezt a szomszéd falvakból való házasságkötések gyakorisága.

A természeti adottságok a lakosokat szívós, kitartó munkára nevelték. A kulturális közvetítő szerep előnyeit felismerték, s hasznukra fordították. Ez egyúttal nyitottá tette őket és ösztönözte vállalkozó kedvüket. A kis lélekszámú falvak lakói egymásrautalságuk tudatában tanulták meg rendezni közös gondjaikat, s óvakodtak a végletes feszültségek szításától.

Kulturális irányultságukat messzemenően meghatározta a fel-

vidéki bányavárosokkal, illetve a szepességi városokkal a fuvarozás révén kialakult tartós kapcsolatuk, amely a polgári kultúra elemeit igen hamar meghonosította. A települések belső társas életét a dalárdák, s a telenkénti műkedvelő színjátszó előadások tették színesebbé.

A falvak lakosságának átlagos felekezeti megoszlásában a protestánsok kifejezett túlsúlya a jellemző, akik egyúttal a törzslakosok is.⁶¹ A katolikusok, illetve zsidók csekély számúak, idegen etnikumhoz tartoznak, a falu belső társadalmi munkamegosztásában kiegészítő feladatokat látnak el. A századelőn kezdett elterjedni a baptisták szektás mozgalma. A falvak törzslakói protestánsok. A paraszti gazdálkodás sajátosan érvényesülő haszonelvű racionalizálását jellegzetesen egészítette ki a helybeliek gondolkodásmódjában a protestantizmus felvilágosult pietizmusa. A vallási, illetve vagyoni különbségek nem estek egybe, s így kevéssé veszélyeztették a falvak belső társadalmi egységét. A lelkipásztornak és a presbitériumnak fontos szerepe volt a helyi hagyományok alakításában, a tradicionális világnép formálásában. Külön vizsgálatot érdemel azon falvak lakói között kialakult rendszeres kapcsolattartás spontán és formalizált módja, amelyek egyazon anyaegyházhoz tartoztak, s így a közös vallási-ünnepi események szorosabban fűzték össze őket.

Az utóbbi harminc évben a vallás gyakorlása egyre inkább különdlegessé vált. Napjainkban a falvakon belül az azonos munkahelyhez való tartozás határozza meg az érdekcsoportok alakulását. A falvak közti kapcsolatban pedig mindenekelőtt az azonos tanácsai körzethez tartozó falvak, illetve azonos tsz-hez tartozó települések kapcsolatai erősödnek meg.

TEMETŐHELYEK ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET

Bármely közösség elsőrendű feladatai közé tartozik, hogy elhunyt tagjainak földi maradványai felől gondoskodják. Mindezenelőtt a továbbélők higiéniás biztonsága teszi ezt szükségessé. Különbféle kultúrák és korok más és más módozatait alakították

ki e gondoskodásnak. A magyar parasztság a földbe temetkezés gyakorlatát követi. Az elföldelés aktusához változatos eredetű és intenzitású kultúrelemek korra és helyre jellemző kapcsolatrendszere tapad. Ezek összességét nevezzük temetkezési szokásoknak.⁶² Mélyükön mindenkor az a szükségszerű parancs munkál, amely szerint az élőknek — saját érdekükben — el kell távolítani maguk közül elhunyt társukat. A kirekesztésnek ez a radikális ténye szükségszerűen erőteljes érzelmi hatást gyakorol az elhunyt személyi környezetére. Az eltemetés köré fonódó kultúrelemek egyrészt éppen e veszteségérzeten alapuló szélsőséges lelkiállapot fegyelmezését és levezetését szolgálják. A szorosan együttműködő paraszti közösségek számára érzékeny egyensúlyveszélyt jelent egy tagja elvesztése. A temetkezési szokások másik része a társadalmi és gazdasági egyensúly lehetőség szerint megrázkódtatásmentes újjászervezéséhez tartalmaz viselkedési normákat és feltétlen közösségi érvényű parancsokat.

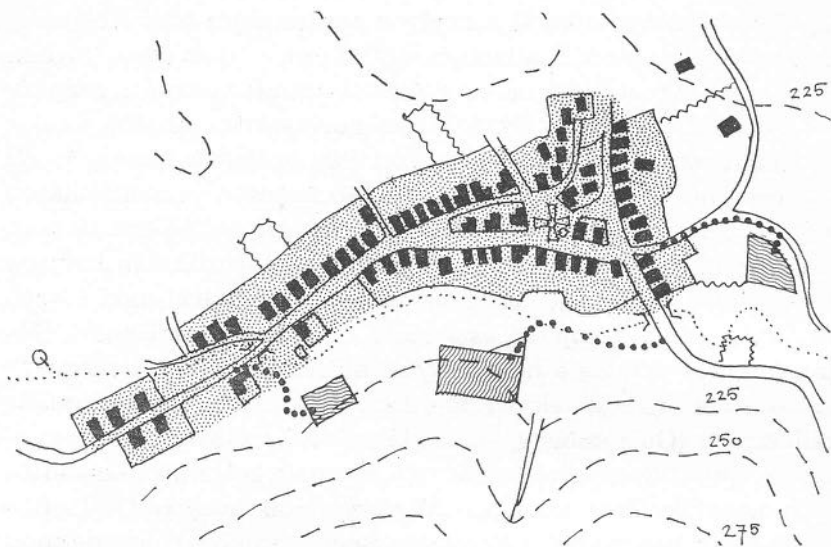
A temetkezési szokások időkeretétől az a három nap szolgál, amíg az elhunyt környezetében veszély nélkül fenntartható, azaz a halál beálltától az elföldelésig, illetve az azt követő torig. Ennyi idő áll rendelkezésre a hagyományosan előírt tennivalók elvégzésére. A szokás lebonyolítására szolgáló térbeli keretül közvetlenül a megszomorodott ház és az elföldelésre kijelölt terület szolgál, jóllehet a szokások különféle aktusaiban résztvevő, illetve segédkező személyek révén hatása az egész falu közösségére kiterjed, s ezzel már a társadalmi dimenzió behatárolásához érkezünk, mely a vér- és műrokoni hozzátartozói kiscsoportokon kívül magában foglalja a közigazgatási, vallási nagycsoportokat képviselő tisztségviselőket, valamint a szomszédsági munkavégzési csoportok tagjait, vizsgált falvaink esetében voltaképpen az egész lakosságot.

Jelen munka ezen összetett kulturális jelenségnek egy részével foglalkozik, amely a szokáseggyüttes gyakorlati fontosságú alap-elemeit — az elhunyt végérvényes elválasztását az élőktől — foglalja magában, s azon terület jellegzetességeit vizsgálja, melyet a holtak számára jelöltek ki.

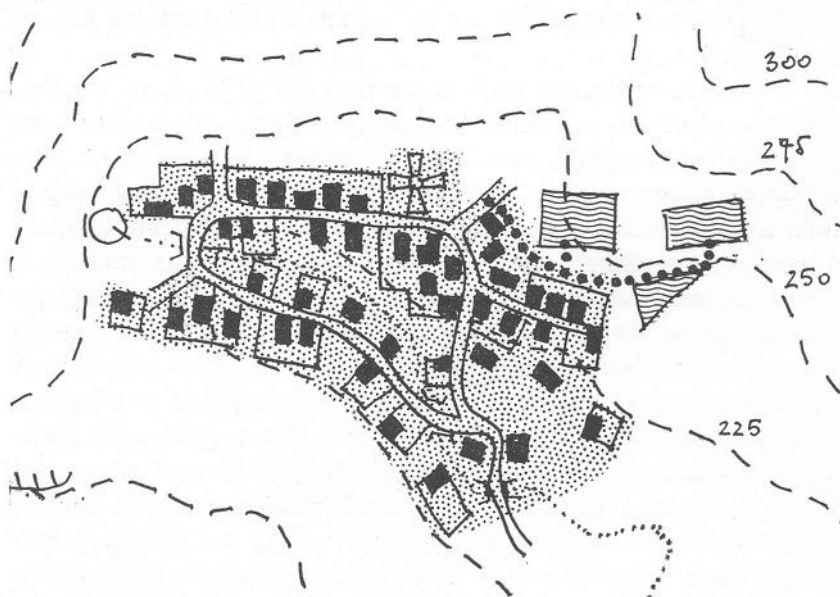
E területnek a település rendjében elfoglalt helyét, illetve a te-

leteleléshez való viszonyát a magyar parasztságra ható különféle kultúrák befolyásolták, állami és egyházi törvények szabályozták. A holtak tiszteletétől áthatott mágikus-animisztikus ősi világgépet a honfoglalás után a kereszténység olvasztotta magába, és alakította át eszmékkel és törvényekkel élők és holtak viszonyát. Ez a századunkig tartó hatás számos belső krízisen és megújuláson ment keresztül. A legfontosabb közülük a protestanizmusé volt. A katolicizmus túlhangsúlyozott jelképeinek, rítusainak helyébe egyszerűbb, az evilági életet hangsúlyozó vélekedésmód lépett, amely feloldotta templom és temető, élők és holtak összeczartságát, s lehetővé tette a holtak nyughelyeinek a településközpontokból a lakott területek peremére való helyezését, affunkcionális kellékeinek (Golgotahegy, stáció, lámpások) mellözését, s ily módon megnyitotta a lehetőséget egy természetközeli, felszabadultabb temetőkultúra számára. Mindazonáltal meg kell állapítanunk, hogy napjainkig a kereszténységtől örökölt vélekedésmód és jelképiség határozza meg paraszti temetőinket. E hagyományos jelképek napjainkban azonban egyre inkább elveszítik vallási tartalmukat, s a kegyesség, az elhunytak iránti tisztelet jeleivé alakulnak át.

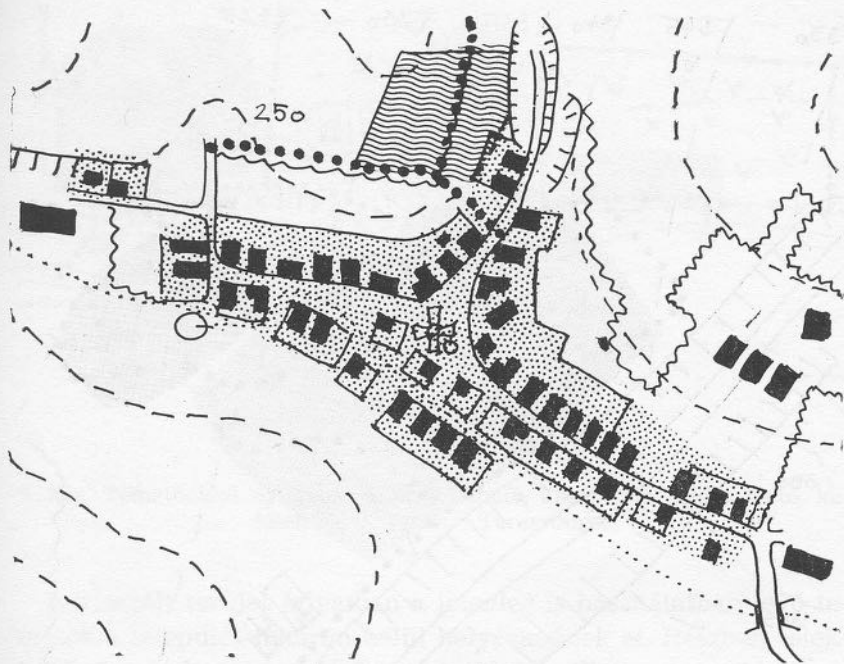
Bármely teleleléshez szükségszerűen tartozik olyan terület, amely az elhunytak elföldelésére szolgál. E területek mérete függ a lakosság nagyságától, száma és kialakításmódja pedig az őket hagyományosan megosztó felekezeti hovatarozástól. Egy telelelésen gyakran találkozunk különböző időpontban létesített, illetve bezárt temetőkkel, amelyek közül a legújabbat használják, a régebbiek már csak kegyeleti aktusok színterei. A közösségi temetőkön kívül megtalálhatók családoknak, illetve egyes személyeknek saját földterületükön létesített temetőhelyei, jöllehet ezt a közigazgatás tilalmazza. A hősi halottak emlékét a telelelés központi helyén felállított emlékmű őrzi. Szerencsétlenség, gyilkosság alkalmával előfordul a tett színhelyén történő eltemetés. A telelelés ezen területei és pontjai a lakosságot irányító hagyományos kulturális parancsoknak megfelelően, adott időpontban jellegzetesen meghatározott módon kapcsolódnak a telelelés funkcionális zónáihoz, illetve foglalnak el átmenetileg hangsúlyozott helyzetet azokban (2—9. kép).

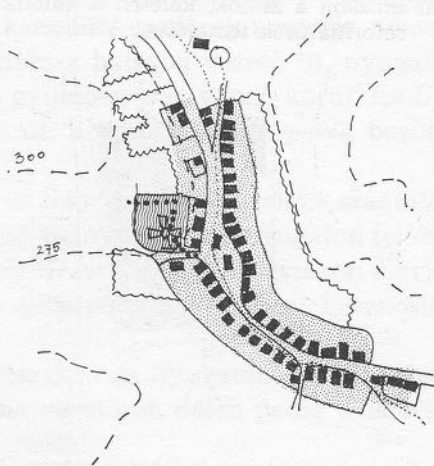
2. kép. Település és temetői. Szőlőszárd

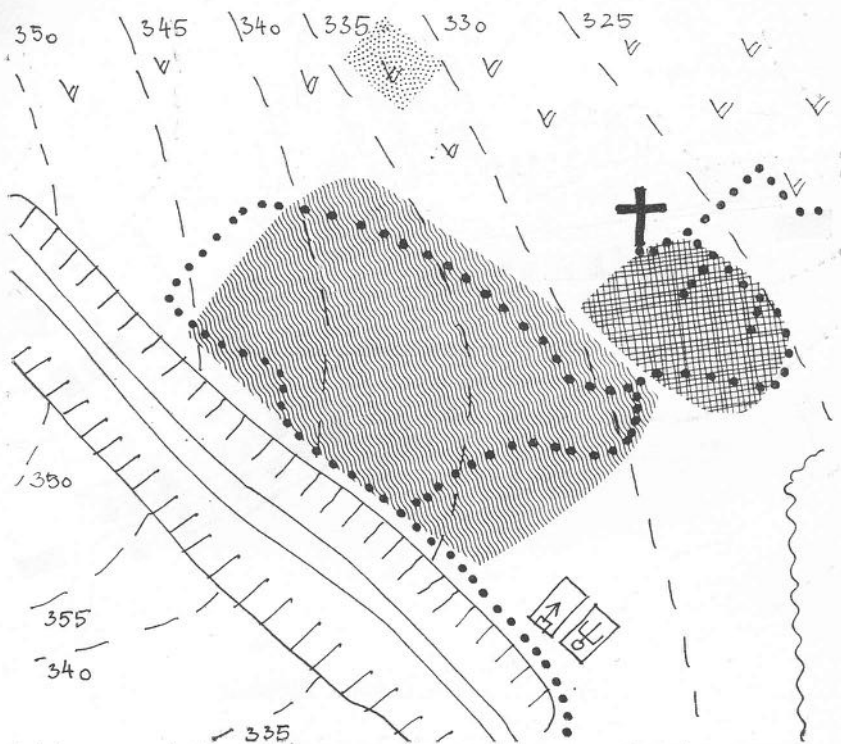
3. kép. Település és temetői. Terezsztenye

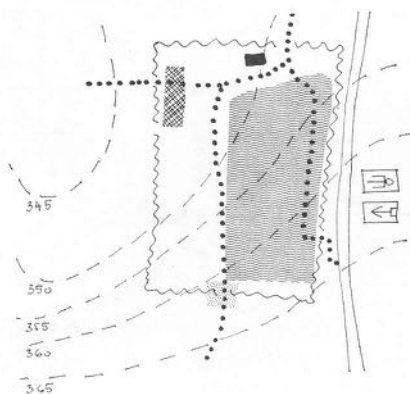
4. kép. Település és temetői. Égerszög

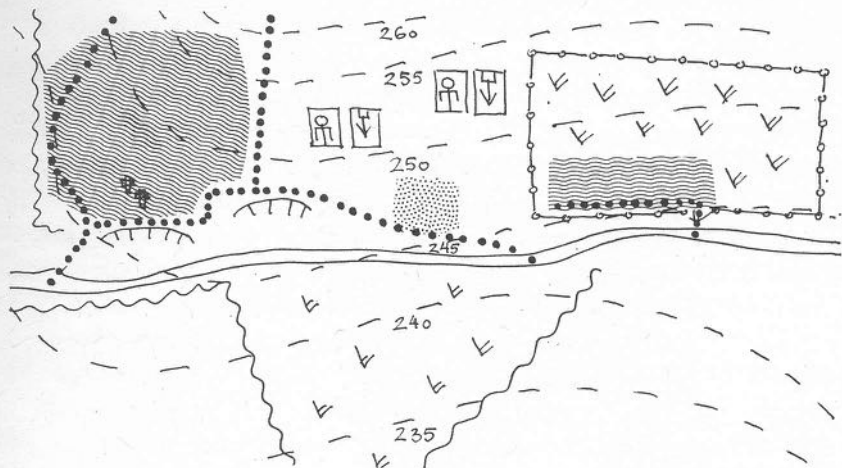
5. kép. Település és temetője a templommal. Trizs

6. kép. Temetőoldal északon a zsidók, keleten a katolikusok, nyugaton a reformátusok temetőivel. Varbóc

7. kép. Temető északon a hullaházzal, keleten a reformátusok, délen a zsidók, nyugaton a katolikusok temetkezőhelyeivel. Tornakápolna

8. kép. Temetőoldal nyugaton a Régi temető, középen a Zsidótemető, keleten az Új temető. Terezstenye

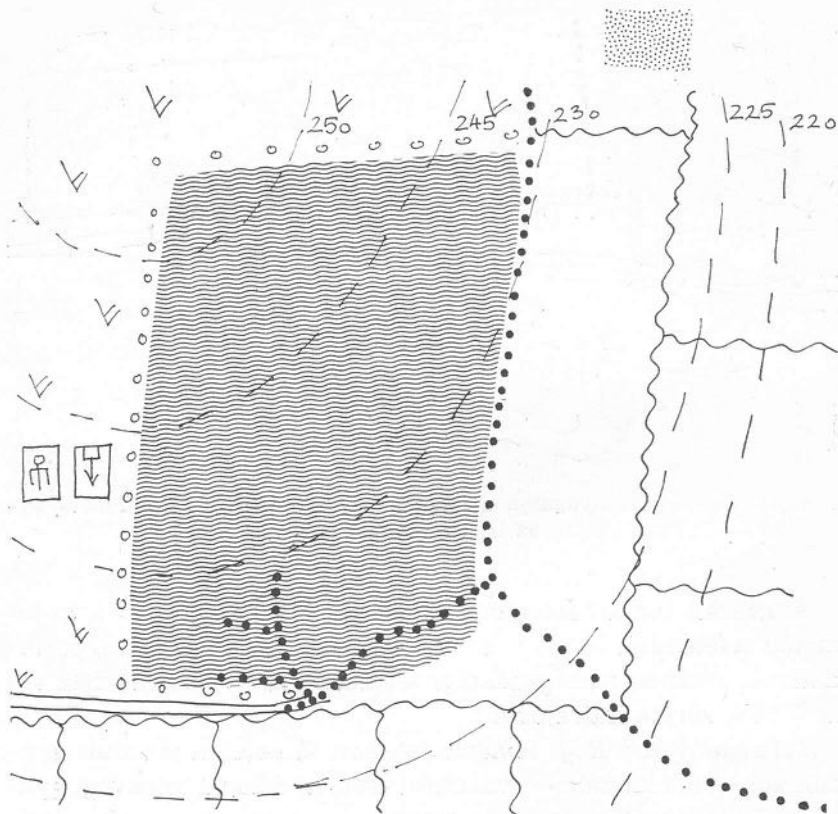
A vizsgált terület falvaiban a jelenleg is használatban levő temetők a település határán belül helyezkednek el. Részben telekhatárok, részben mezőgazdasági területek, illetve az ezekhez vezető utak zárják közre őket.

Terezstenyén a *Régi temetőt* északon és keleten elvadult gyümölcsös — ma kaszáló —, valamint cserjés, délen a telekvégi gyümölcsösök mentén a határba vezető út, nyugaton szintén a telkekhez tartozó gyümölcsösök veszik körül. Az *Új temetőt* délen a határba vezető út, a többi oldalról pedig bozótos kaszáló keríti (10. kép).

Szőlőszárdon a *Régi temetőt* északon szántóföldek, keleten és délkeleten legelő, délnyugaton és nyugaton telkekhez tartozó szilvasok veszik körül. Az *Új temetőt* északon cserjés, egyebütt parlagon hagyott, alkalmilag kaszálóként hasznosított terület övezi (11. kép).

Égerszögön északon és nyugaton legelő, keleten telekhatárok, illetve a határba vezető út, délen pedig telekvégek gyümölcsösei határolják a temetőt.

A temető rituális zónája és a település vallási funkciójú köz-

9. kép. Régi, Középső, Új temetők közös területe. Égerszög

pontja egy faluban: Trizsben esik egybe, ahol a református templom a temetőkert déli határán áll. Vallási funkciójú kiegészítő szerepkörű építmény a ragályi temetőben található.

A települések központi magjához viszonyítva északi irányban helyezkedik el öt falu — Égerszög, Szin, Szinpetri, Imola, Kánó —, keleten négy település — Teresztenye, Szőlősardó (Régi temető), Varbóc és Ragály —, délen szintén négy — Szőlősardó (az egykori és az Új temető), Tornakápolna, Felsőtelekes —, nyugaton három község — Perkupa, Jósvalfő, Trizs — temetője esik. A temetőterületeket égtájakhoz kötő hagyományok nem maradtak fenn.

Előfordul, hogy valakit saját hangsúlyozott kívánságára nem a közösségi temetőbe, hanem a saját tulajdonát képező földbe temetnek el. Két ilyen eset ismeretes a világháborúk közötti időszakból. A község az ilyen értelmű utolsó kívánságnak helyet ad, bár a közvélemény különösnek találja, amit az is bizonyít, hogy ezeket a szomszédos falvakban is számontartják.

Szinpetriben egy Gazda nevű volt, a kertje aljának legvégébe temettette magát. Oda is tették. Neki ez volt ugye a kívánsága. Egy Kutas nevezetű pedig kint a mezőben egy földjének a végébe kívánt feküdni. Még azt is íratta a fejfájára, hogy: Olvasnám én, nyugodnál te.

Megjegyzendő, hogy mindkét jelzett hant a közös temetőterület közelében van. A sírok helyét már csak az emlékezet őrzi. A fejfákat sem találhattam meg, az idézett fejfafelirat minden valószínűség szerint az ún. „nevető fejfa” pseudó-feliratok folklorizáldóldott formája.

Azon elhunytak tiszteletére, akik az első, illetve a második világháború idején távoli harctereken estek el, s haza nem szállítottak, emlékhelyet jelölt ki a települések lakossága egyetértésben a közigazgatási és egyházi szervekkel. Ezek közös emlékjelek. Általában nem a temetőkben állítják fel őket, hanem vagy a település vallási központjában, vagy a településszerkezet által kiemelt közterületen. Égerszögön a református templom kertjében állították fel az első világháborúban elesett hősök emlékművét. Szinben a református templom homlokfalán, a bejárat két oldalán helyezték el a világháborús hősök nevét őrző emléktáblákat.

A világháborúk során a falvak területén hősi halált halt külföldi katonák emlékezetéről különbözőképpen gondoskodnak az egyes falvak. Tereztényen az itt 1919-ben elesett két román katonát a Régi temető azon részébe temették, amely jellegzetes bemélyedésével a sírok rendjétől eltér. Kőkeresztet is állítottak számukra, melyek távolról felismerhetők a fejfás református temetőben. Szőlősardón ugyanekkor egy cseh katonának állítottak fakeresztet a református temető egyik sírsorának végébe. Szinben a második világháború idején elesett szovjet katonák számára az ötvenes évek elején emeltek emlékművet, közel a helyi világhá-

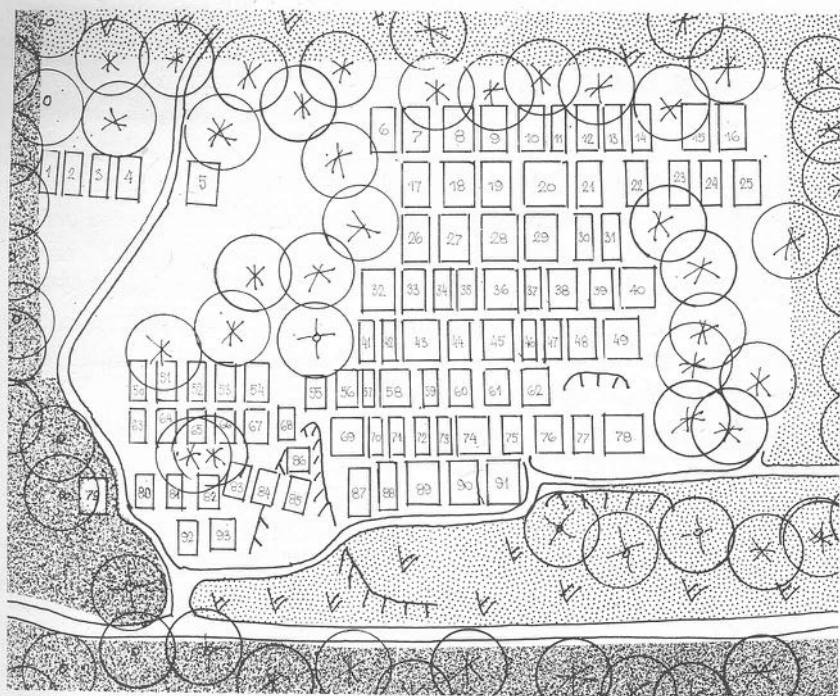
borús halottak emléktábláihoz, a templom előtti — településszerkezeti exponált — közterületen kis emlékparkot kialakítva.

Az útközben szerencsétlenül jártak, meggyilkoltak temetőn, településen kívül történő elföldelésének hagyományait példázza a következő történet Égerszögről, az első világháború idejéből. Az úton járókat, a szerencsétlenül járt idegeneket egyébként e falvakban a közös temetőben helyezik el.

Két tiszt vitte a zsoldot a katonáknak. Aggteleken voltak azok. Idevaló ember volt, aki mutatta az utat. A régi úton mentek, a kánói úttól felfelé, ott a bércen végig. Ő hátul ült, a két cseh tiszt elöl. Püff!!! ... leütötte mind a kettőt. Az összes pénzt elvette. Ő kaparta be őket. A szekerüket elégette, a két lovat elengedte. — Zsiga bácsi ápolta a sírjukat, a félkezű Zsiga. Két és fél kilométerre az erdőben van az. Az urak sírja — úgy hívják most is azt a részt. Semmit se tudni róluk, még a nevüket sem. Volt egy karó, egy vastag cölöp ütve: az egyoldaláról le volt faragva, az évszám ráírva. Már elrohadt, benyőtte a gaz. Fel volt pedig hangolva. A külső úttól négylépésnyire van befelé a Pálffy völgy felett.

A történet a legegyszerűbb — spontán archaikus elemeket tartalmazó temetési módot mutatja be. A törvényen kívüli tett kultúrán kívüli, illetve kultúra alatti eljárásmodot implikált. A tetemeket koporsó nélkül földelte el a gyilkos, sietve akarván eltüntetni tettének nyomait. A törvény bár nem érte utol a tettest, a falu kulturális parancsai azonban a halottakkal kapcsolatban működésbe léptek. Fölébük — ha a legegyszerűbb módon is — sírjel került, egyéb adatok hiányában az eltemetés dátumával, s akadt önkéntes gondozója is, a most már sír formájúvá alakított helynek: *a félkezű Zsiga*, aki a faluközösség egészséges tagjaitól bizonyára háttérbe szorítva, több megértést tanúsított a szerencsétlenül jártakkal. A helyet pedig — amely ma már fel nem található — az *urak sírja*-ként emlegeti a lakosság. Az elhunytak emlékét földrajzi név őrzi, s kapcsolja be a falu kultúrájába.⁶³

Területünkön megfigyelhető a temető területének gondos elhatárolása az egyéb funkciójú településegységektől. Ezt tárgyak és eszmék egyaránt szolgálják. Természetes elhatárolódást biztosítanak esetenként a jól megkülönböztethető természeti-dombor-

10. kép. Régi temető. Teresztenye

zati formák. Mesterséges eszközök e célra a kerítések, kapuk. Eszmei védelmet azok a viselkedési és vélekedési parancsok jelentenek, amelyek a lakosok mozgását a falu egyéb területei és a temető viszonylatában szabályozzák.

Az a tény, hogy a holtak nyughelye a falvak határában kapott helyet, lehetővé teszi azt, hogy a temetőterület határai egyúttal természetföldrajzi térformák határával essenek egybe.

Vidékünkön a temetők — két kivétellel (Szőlőszardó: Régi temető, Aggtelek) — meredek hegyoldalakon helyezkednek el, magasan a falu felett. Gyakran egy teljes hegyoldalt (Teresztenye, Égerszög, Varbóc), máskor kisebb dombot (Ragály) foglalva le. Olykor — élő és halott falu nyomatékos megkülönböztetésére — a temetőt folyóvízen túl jelölik ki (Szőlőszardó, egykori temető).

A mesterséges elkülönítés legtermészetesebb módja, amikor a

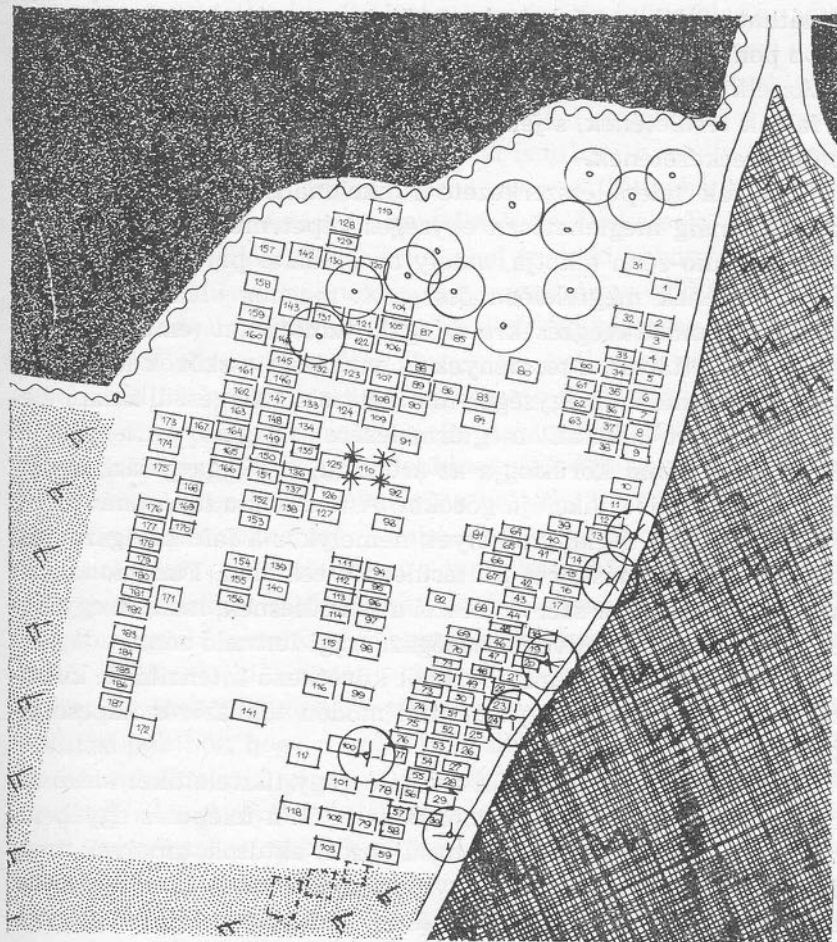
temetőterületen a határos telkek kerítésével, illetve mezőgazdasági területeket tagoló utakkal záródik körül. (Példa erre a szőlősardói Régi Temető, ahol északon a határba vezető út, keleten legelő, délen legelő, illetve patak, nyugaton pedig a telekvégek sövénykerítése zárja körül a temetőkertet.) Általános azonban a különféle kerítések alkalmazása. A régebbi temetők zömét élő-sövény és árok: *garát* keríti (pl. Tornakápolnán *birs-garát*, Perkupán *akác*, Trizsben *vadrózsa*). Ezeknek a temetőknek általában nincsen kapujuk, csak egy nyílás a sövényen. Az utóbbi két évtizedben fa, illetve beton oszlopokra feszített drótháló kerítéseket emelnek a temetők köré, illetve ezekkel egészítik ki a kiöregedő sövénykerítéseket.

Település és temető nyomatékos elkülönítését szolgálja tulajdonképpen a falutól nagy távolságra kijelölt temető, amint ezt Szinpetri példázza, ahol egy kilométer ez a távolság.

Hagyományos viselkedés-parancsok gondoskodnak arról, hogy a lakosok mindennapi tevékenységi köréből a temető területe lehetőség szerint kikapcsolódjon. Általában a temetőbe csak az megy, aki elhunyt hozzátartozója emlékét ápolja. Védik a temetőt a szokásjogban kialakult normatívák, hiszen a temető területe egyúttal hasznot hajtó gazdasági terület is. Nyomatékosan óvják azok a hiedelmek, amelyek területét túlvilági ellenőrzés alatt is állónak tüntetik fel.

A gyermekeket tiltják a temetőben való játékoktól, a sírok virágainak ellopásától, amit kegyeletsértésnek tartanak. Közismert, csaknem folklorizálódott területünkön annak a fiúnak a története, aki a szőlősardói temetőben játszott társaival, ahol néhány márvány síremlék is állott. Ezek egyikére felkapaszkodott, a márványlap vele eldőlt, s a szerencsétlenül lebukó gyermeket maga alá temette. A halálos baleset után a temető sírköveit a falu közös elhatározásból ledöntötte. Egyúttal a márvány síremlékállítás lendülete is megakadt, a gyermekek pedig azóta messze elkerülik a temetőt.

A hangsúlyos megkülönböztetések ellenére a temető természetesen a település szerves részét képezi, annak szükségszerű, higiénés, egyúttal rituális része. Ugyanakkor gazdasági hasznot haj-

11. kép. Alsó temető. Szőlőszárd

tó terület is. Gyakran fekszik úgy, hogy a határ valamely része jobban megközelíthető, ha keresztülvágnak rajta. Összekapcsolja a falut temetőjével jellegzetes domboldali fekvése, ennek hagyományos magyarázata. A vizsgált falvakban ismeretes az a vélekedés, amely szerint azért van az oldalban a temető, mert onnat jól be lehet látni a falut (Égerszög), onnat vigyáznak az öregek, hogy megtartják-e a régi törvényt (Teresztenye). E temetőkből

belátható valóban a falu egész területe, s egyúttal a település legtöbb pontjáról láthatók a sírok.

Az elföldelésre szolgáló területek szükségszerű részét képezik a falvak területének, s jellegzetes funkciójú egységei a település belső szerkezetének.

E falvak településszerkezete funkcionális morfológiai szempontból máig meglehetősen egységes képet mutat.⁶⁴ A település testét a lakó-zóna alkotja, amely az önellátó paraszti gazdálkodás jellegének megfelelően összetett: magába olvaszt bizonyos kiegészítő munkavégzésekre szolgáló színtereket (emberi lakhelyek, az állattartás, a termények és gazdasági eszközök tárolására szolgáló építmények egységei, munkaterek) s kiegészül a napi élelemszükséglet alkalmi megtermelésére szolgáló kert-zónával. E komplex zónát körülfogja az árucseré, a közigazgatási, a vallási, a kulturális funkciójú góccok. A temetők a lakózónán kívül azzal határosan foglalnak helyet, némelykor a falu közigazgatási belterületéhez, máskor a külterülethez csatolva. Funkcionálisan azonban mindenkor szerves részei a településnek, mellyel egységbe zárja a falut körülvevő mezőgazdasági termelő zóna.

E zónák és góccok funkciójukból következő intenzitású, kulturálisan szabályozott vagy spontán módon többszörös kapcsolatban vannak egymással.

Az elhunytak nyughelyéül szolgáló vagy tiszteletüket idéző területeket jellemzi megkülönböztettségük a település egyéb területeitől, valamint azok a hangsúlyozott aktusok, amelyek meghatározott időre a lakózóna egy pontjával (temetéskor a halottas házzal), illetve az egész településsel (temetéskor, Halottak napján) összekapcsolják. Ezen alkalmakat hangsúlyosabbá teszi a vallási góccok bekapcsolása (temetéskor harangoznak, a temetési menetet a templom előtt megáll). Ilyenkor tehát a település vallási-rituális területei kapnak kiemelt hangsúlyt.⁶⁵

Temetések alkalmával általában a következőképpen kapcsolja össze a temetési menetet az elhunyt lakhelyét és sírját:

Az udvarra kitett koporsóhoz a búcsúztatásra harangozás hívja a falubelieket. Amikor a gyászoló háztól meginduló menetben a koporsó a porta kapujához ér, megállnak s a menetben résztvevők

mindannyian énekelnek. Ezalatt a harangozás szünetel. Egy vers eléneklése után továbbindulnak, s ekkor újra kezdetét veszi a folyamatos harangozás, amely az elföldelés bevégezéséig tart, csak az éneklések idején szünetel. A menet nem egyenesen a temető felé tart, hanem az elhunyt szülőházát is útbaejti, amely előtt újból megáll s énekel. Innen már a temető irányába haladnak. A templom alá érve ismét megállnak és énekelnek. Ugyanígy tesznek a temető kapujához érve, ahol énekel beköszöntik a halottat. A sírhoz érve az éneklés és harangozás az egyházi szertartáshoz igazodva folytatódik. A sírnál az élő közösség véglegesen búcsút vesz elhunyt tagjától. Ennek az elválásnak rituális közös étkezés ad hangsúlyt: amikor is a temető kapujában a menetben résztvevőket a hozzátartozók nagy kosarakból kaláccsal, illetve borral kínálják, melyből mindenkinek illik fogyasztania. A közelebbi hozzátartozók ezt követően a halottas háznál torra hivatalosak. — A két végpontot — lakó, illetve szülői házat és sírt, falut és temetőt — igyeköti össze egy szokás-, hiedelem- és hagyományparancsokkal szabályozott, potenciálisan a falu teljességét magába foglaló vonulás. A menetnek azonban nem végcélja a temetői sír. Az elföldelés után — kötetlen rendben — a menet meghívott résztvevői együttesen térnek vissza a gyászos házhoz, a kiindulási ponthoz, hogy megüljék az elhunyt torát, ami a lakodalmi étrend lényegi fogásait tartalmazza. Ezzel a rituális közös étkezéssel a résztvevők véglegesítik egy társuk elvesztésének tényét, s egyúttal elfogadják az őt nélkülöző új rendet.

Évenként a halottak napja alkalmával kerül újra hangsúlyozásra a lakózóna és a temető kapcsolata. Ez az ünnep nemcsak az egykor élők tiszteletére figyelmeztet, hanem a családi, rokoni közösségi kötődésre is. Ennek éppen ezekben a falvakban van fontos szerepe, amelyekből igen sokan vándoroltak el az utolsó évtizedekben. Ezen a napon a távolabb lakó családtagokkal így kiegészülő rokoni közösségek együttesen mennek ki a temetőbe, s keresik meg elhunyt hozzátartozóik sírját. Onnan közösen térnek vissza a szülői házhoz, ahol általában közös étkezéssel fejezik be az ünnepet. A temetőbeli ősök így mintegy a családi, rokoni összetartozás fontosságára figyelmeztetik az élőket.

A temető a település elhunyt lakóinak nyughelye.

A ligetekbe, berkekbe, források közelébe temetkező pogány magyarságot a kereszténység felvételével I. László kötelezte a templomok köré való temetkezésre.⁶⁶ Az új vallás, új világnézet, új államrend megszilárdításán fáradozó király jól látta a temetők társadalmi hatóerejét, hogy az élőket halottaikon keresztül köthetik leghatékonyabban a templomokhoz. A középkor folyamán e templomok körül kialakult temetők a települések magvához tartoztak. Területük a háború idején az élő lakosság számára is menedéket nyújtott. A népesség számának növekedésével túlszűfolt területek azonban egyre veszélyesebbé váltak. A 18. század végén II. József rendelete készíti a lakosokat a túlszűfolt cintermek használatának felhagyására, s a lakott településeken kívüli temetkezésre.⁶⁷ A keresztény vallás szakadása óta a katolikusok és a protestánsok megkülönböztetik sírjaikat, s igyekeznek külön temetőt foglalni, illetve különböző temetőrészeket használni. A kisebb számú zsidó lakosság mindenkor külön temetkezett. A temetőre vonatkozó rendszabályokat a terület birtokosai állítják (általában az egyház, olykor a faluközösség, az új temetők felett a községi tanácsok rendelkeznek) és ellenőrzik — a helyi szokások figyelembevételével — annak végrehajtását.

Az alábbiakban a területünkön többségben levő protestáns lakosság temetőit mutatjuk be részletesebben.

A temető nem egyetlen funkcióra specializált területe a településnek. Higiénés-egészségügyi feladatához változatosan kulturált különféle rítusok, szokások, hagyományos aktusok kötődnek. Ennek megfelelően színtere azon tevékenységeknek, melyek elvégzését a közösség hagyományos világnépe, a halott tiszteletére a hozzátartozóktól elvár. Igen fontos figyelembe vennünk azt a tényt, hogy területük számottevő gazdasági funkcióval is bír.

Vidékünkön a temető megnevezés általános, használják a *temetőkert*, illetve *temetőség* kifejezéseket. Területük általában fél holdnyi.

Teresztenyén három *református* és egy *zsidó* temetőhelyet tar-

tanak számon, amelyek egy hegyoldalon vannak, ennek a 19. század közepéig *Pusztaszőlő*, azóta *Temetőoldal* a neve. A legrégebbi temető területe ma kaszáló, csak a hullámos felszín jelzi az egykori hantokat. Egy korhadtt fejfa áll még benne. Neve: *Temetőhely*, *Egykori temető*. A századfordulón zárták be. 1974-ig a *Temetőt*, *Régi temetőt* használták, illetve használják részben ma is. Ugyanekkor nyitották az *Új temetőt*. A zsidótemető az 1940-es évek óta nincs használatban.

Szőlősárdón szintén három *református* és egy *zsidó* temetőhelyről tudnak. A legrégebbi ma kaszáló, illetve bozótos. Neve: *Ódal*, *Temetőódal*. Az *Alsó temető* — az alsó falurészhez tartozott, igen alacsony fekvésű — az ötvenes évekig volt használatban, amikor megnyitották a *Felső* — a felső faluhoz tartozó, magasan a domboldalon fekvő — *temetőt*, amelyet *Új*, vagy *Szeszföldénél való temetőnek* is neveznek. A zsidó temető az *Ódalban* volt. Az 1930-as évektől nincs használatban.

Égerszögön a tágas temetőterület három részre oszlik, az eltérő idejű használat szerint. Az *Alsó temetőben* ma már gyümölcsösök, kaszálók vannak. A *Középsőt* az 1870-es években nyitották, a *Felsőt* pedig 1960-ban. A *Zsidó temető* az Alsó temető északi végéhez illeszkedett. Az 1940-es évek óta nem használják.

A temetőterület fekvésének megválasztása temetés-technológiai, egészségügyi, tájalakításbeli és hagyományos vélekedésbeli szempontokon alapul.

Itt mindig domboldalban vót az alkalmas hely neki. Száraz a talaj, nem szántóföldnek való. A határ kicsi vót, a község népes. Minden talpalatnyi földet felhasználtak: kukoricának, búzának (Teresztyene). A régiek azon vótak, hogy minél dombosan legyen. Mikor ezt az Új Temetőt csináltuk is, hát mondták, hogy van itten fent, a pincék alatt egy olyan part, az vóna jó, oda kéne kivinni. Vagy van itten egy másik domb, de az már majdnem egy kilométerre van a községtől. Az még a legjobb vóna: jó partos, jó kilátás lesz. Onnét tényleg, ha kimegyen az ember, az egész falut belátni, nincsen olyan hely, hogy onnét be ne látszódjék.⁶⁸ A régiek azért is csak dombra helyezték a temetőt, mert ez vadvízes tájék, keskeny a völgy. Lakni kell (Égerszög).

A használatban levő temetők megteltével ritkán nyitottak távolabbi területen temetőhelyet. A tágasabb területeken a régebben használatban levő részeket kezdték meg újra. (Példa erre Tornakápolna, ahol a temető nyugati, egykor használatos területe most kaszáló, a délkeleti rész elhanyagolt, gazos, még feltalálható fejfákkal és sírokkal, s az északkeleti egységet használják, melynek beteltével újra a nyugati területet fogják majd elkezdni.) Ha kisebb a temető, akkor általában a közvetlen tőszomszédságában (Égerszög) vagy azonos határrészben (Teresztenye, Szőlősdárdó) jelölték ki a helyét.

A helykijelölés közakarattal — a hagyományos elvárásoknak és ismereteknek megfelelően — történik, melyet — ha egyházi területről van szó — az egyház világi tagokból álló szerve képvisel, illetve hagy jóvá, ha pedig közterületre esik a választás, akkor a közigazgatási szervek döntenek. A szűkös megművelhető területtel rendelkező völgyi településeknél fontos volt annak szem előtt tartása, hogy ne jelöljenek ki gazdálkodásra, illetve hajlék építésére alkalmas területeket.

Az elhunytak új nyugvóhelyét közmunkával, a *falu munkájával*, ma társadalmi munkával végzik, melyet a 40-es évekig a bíró, azután a tanács rendelt el a férfiak számára hétköznapokon. Ilyenkor ki-ki saját szerszámával volt köteles megjelenni. A munka a kijelölt terület fáktól, cserjéktől való megtisztításából, sáncsal — újabban kerítéssel — való körülhatárolásából állott.

A használatban levő temetők karbantartására az 1940-es évekig évente tavasszal és ősszel rendelt el a bíró falumunkát. Ilyenkor a terület tisztogatására és a sánc felújítására került sor. Az ilyen közmunkákon azonban kevesebben jelentek meg, mint az egyéb közmunkák elvégzésére.

Az elősövény és a temetőterület gyümölcsfáinak ültetését és gondozását az 1940-es évekig a tanító vezetésével az iskolások végezték, kik így egyúttal gyakorlati ismereteket is szereztek az e vidéken számottevő gyümölcskultúra ápolásában. A tanító részesedett a gyümölcsfák hasznából. Az utóbbi három évtizedben a temetőknek kevés gondját viselik, ki-ki a saját hozzátartozóinak sírjára ügyel.

A temető zárt területi egység, amelyen a sírok változatos csoportokban helyezkednek el. Épített utakat nem találunk. A bejáratig, kapuig vezető út általában ösvényekre, csapásokra szakadva kanyarog, s a sírok között elvész. Szembetűnők azok az ösvények, amelyek a temetőn keresztül vezetnek a határba, így állandó használatban vannak. Minden temetőben találunk gyümölcsfákat (szilva, alma, cseresznye, meggy, dió) a jellegzetes temetői növények mellett (fenyőfélék, fűz, gesztenye, hárs, kőris). A kevésbé gondozott temetőket hamar visszahódítja a vidék természetes növénytakarója. Egyházi építmények — a ragályi temető kápolnájának kivételével — nem találhatók. Fellelhetők még a 20-as években központi rendelkezésre fából épített hullaházak (Tornakápolna), melyek a településen található legegyszerűbb faépítmények szerkezetével rokonok.

Teresztényen a déli lejtésű *Régi temető* sírjai nyugat-kelet irányú sorokban rendeződnek. A helybeli református lakosokat elhalálkozásuk sorrendjében temetik egymás mellé. A nyugati oldal lassan elbozótosodó régebbi részén a sorokat a faluhoz közelebb eső déli oldalon kezdték meg, de az idő haladtával egymás fölé vágták azokat. Az 1974-ig használatos keleti temetőrészen — melyet egy vízmosásos bemélyedés választ el az előbbitől — a sorokat a falutól távolabbi, északi részen kezdték, a lejtőnek megfelelően ereszkedtek alá. A párhuzamos sorokat nyugati oldalról kezdték meg. A falu határában elesett két román katonát a vízmosás által kialakított teraszra temették. A már használaton kívül eső terület délnyugati határán, a garátban találunk egy sírt, amelyről már csak az idősebbek tudják, hogy egy cigány pástort takar. 1.54

Szőlőszardón a déli lejtésű temetőben a reformátusok nyugsznak. A sírok párhuzamos sorokat alkotnak nyugat-keleti irányban húzódva. Itt is a nyugati része volt korábban használatban a temetőnek. Szembetűnik a temető keleti peremén álló sír, amelyen keresztet találunk, annak jelzésére, hogy alatta egy cseh katoná fekszik. A keleti temetőárkon túl három hant körvonalai ismerhetők fel.

Voltak akik szegények már a község kenyereén voltak. Azokat

a temetősáncba kellett temetni. Egyre emlékszek, aki felakasztotta magát. Nő volt. Azt a temetősáncba temették. De meghalt itt egy cseh katona, 19-ben, azt is behozták a temetőbe. Eltemették rendesen az arдай temetőben. Még tettek neki egy kis jelvényt is, hogyha keresi valamikor valaki, fel tudják mutatni. Eztet becsültem is már gyerekkorom óta, hogy mindegy volt, ha a legjobb gazda halt meg, akkor is sorba ment a temetés. Itten nálunk nem volt személyválogatás, hogy ide a szegények mennek, oda meg a jó gazdák. Ment sorba, ahogy ment. Az élők között nem annyira így vót ez.⁷⁰

Tornakápolnán a nyugati lejtésű temető területét egy észak—déli irányba húzódó vízmosás osztja két részre. Ezzel párhuzamosan helyezkednek el a keleti oldalon a helybeli protestánsok sírjai. E terület déli határán közvetlenül a garátban található néhány zsidó sírhant. A nyugati tágas terület észak—nyugati részében, közel a garáthoz öt katolikus cigánysír alkot egy sort.

Varbócon a keleti lejtésű temetőoldalt észak—déli irányban húzódó meredék tagolja. A keleti területen a faluhoz közelebb eső oldalon temetkeznek a katolikusok, s területüket 2 méter magas ácsolt feszülettel jelzik. A meredék nyugati részén a református lakosok fejfáit találjuk. A terület északkeleti részén az egykori zsidó sírok körvonalait láthatjuk.

Ragályban ismét dombot foglal el a temető, melynek középontja a kápolna. Az északi területen a reformátusok, a délin pedig a katolikusok nyugszanak.

A példákból megállapítható, hogy a temetőn belül a sírok jellegzetes rendben helyezkednek el. Általában igazodnak a domborzati viszonyokhoz, csaknem a szintvonalakkal párhuzamos sorokat alkotva. E renden belül azonban többé-kevésbé elkülönülő csoportokat figyelhetünk meg. A legfontosabb a vallási különbség hangsúlyozása, de kifejezésre jut a törzsökösség, a társadalmi-erkölcsi megítélés is.

A lakosság vallási megoszlásának megfelelően megvan az igény a felekezeti különbségeket hangsúlyozó temetkezésre is. A népesség számától, illetve a vallási szabályok szigorától s a különféle vallásúak faluközösségen belül kialakított társadalmi erőhelyze-

tétől függ az, hogy a temetőben vegyesen, megkülönböztetett temetőrészekben vagy külön temetőben temetkeznek-e.

Mivel a lakosság túlnyomó többsége protestáns, nekik van temetőjük minden településen, s ezek egyúttal a legnagyobbak, amelyek gyakorta magukba foglalják a más vallásúak — katolikusok, illetve baptisták — sírjait is. (Kivételt képez a felsőtelekesi temető, ahol a katolikusok vannak túlsúlyban.)

Jellegzetes a zsidóság temetkezése. Ők részben a falvak társadalmi életében elfoglalt megkülönböztetett helyzetükből, részben vallásuk előírásából következően külön temetkeznek. Temetőhelyeiket a második világháború óta nem használják. A falu közös temetőjének peremén vagy annak közelében temetkeznek.

A törzslakos és jövevény szembeállítására jellemző a tornakápolnai példa, ahol a falu törzslakói a keleti területet használják, s a jövevények számára periferikus területeket jelöltek ki, hangsúlyozva ezzel is vallási, foglalkozásbeli és származási idegenségüket.

Az idegen etnikumhoz tartozó katonák sírjai is megkülönböztetett, illetve periferikus területekre kerültek.

A társadalmi-erkölcsi megítélés példája lehet részben a cigánypásztorok temetőhelyének kijelölése Teresztyén, illetve Tornakápolnán. A vándor koldusok is éppen úgy a temető periferiájára kerültek, mint ahogy a társadalmi periférián éltek. Az öngyilkosok megítélésében koronként, helyenként, vallásonként eltérő módon jártak el. Az idősebbek emlékezete szerint a múlt század második harmadáig még a református temetőben is félre temették őket (Szőlősdárdó). Azt mondták rájuk: Döglött kutyának árokban a helye. De századunkban már sorba temetik őket.

A temetőterületek egészének gondozását a hantokon kívül eső területek hasznosításával összekapcsolva kívánták elérni a községek. Ennek több változata alakult ki:

Azon temetők haszna, amelyek egyházi fennhatóság alá tartoznak, az egyház tisztségviselőit illetik kiegészítő juttatásként. A lelkipásztornak járó részről a hívek hajtották be a hasznot. Általános volt azonban a lelkipásztor és a tanító részét képező kaszálható területek és a gyümölcsök elárverezése. Az árverést a

kurátor vezette. Az árverésen egy évre lehetett megváltani a kaszálás és a gyümölcsszedés jogát, amely sokszor egybekapcsolódva képezte az árverés tárgyát. Az árverést megnyerőnek ugyancsak joga volt egy éven át a temetők gaz-cserjéinek és tisztogatóskor kivágott fáinak felhasználása. Ha külön árverezték a kaszálót és a gyümölcsfák hasznát, akkor az előbbire május elején, az utóbbira a gyümölcserés előtt került sor. A befolyt pénzt megfelelően megosztva a lekipásztornak, illetve a tanítónak adták. Ha valamilyen oknál fogva egyikük lemondott a haszonélvezeti jogáról, akkor a presbitérium saját költségvetésében hasznosította az összeget. A temetőterület hasznának árverezését mai napig gyakorolják. A szőlősardói *Alsó temető* kaszáló és gyümölcsszedési jogáért 1977-ben 500 Ft-ot fizetett a nyertes licitáló.

A terület karbantartásának másik lehetősége egy állandó személy megbízása, akinek feladata a temető gondozása, juftatása pedig a hantokon kívül eső terület hasznosítása volt. Általában szegény vagy föld nélküli, gyakran idős emberek vállalták ezt. A kaszáláson, a gyümölcsszedésen kívül a szabad területeket növénytermesztéssel is kihasználták: burgonya (Szőlősardó), illetve kukorica (Perkupa) ültetésével, ill. vetésével. A hasznosítók általában saját javukra tekintettek, a temető egészét elhanyagolták.

A temetők alkalmilag primer funkciójuktól teljesen idegen feladatokat is elláttak. Így például a hullaházakat vadászlesként használták madarak, vaddisznók és nyulak hajnali vadászatakor. Ugyanezek a hullaházak gyakran nyújtottak menedéket az időjárás viszontagságai elől a mezőőrök számára.

A temetők kialakításában és gondozásában szerepet kapnak azok a hagyományos vélekedések, amelyek a paraszti világképben élők és holtak viszonyát meghatározzák. Ezek a vélekedések kiegészítik a gyakorlati, haszonelvű szempontokat.

A magaslatra való temetkezés magyarázatául az adatközlők hangsúlyozzák annak fontosságát, hogy *a temetőből jól be lehet látni a faluba*. Ezt úgy értik, hogy a halott ősök belátnak a falu életébe, mintegy szemmel tartják — óvják és ellenőrzik — az éppen élőket. Ez az elgondolás lényegében az azonos településhez tartozó — élők és holtak — szerves összetartozását hangsúlyozza.

A folyóvíz választó szerepét élők és holtak között csak egy adatközlő fejezte ki.

Azt, hogy a temető a település szélén helyezkedik el, ezzel a szólással indokolják: *Élő a holtnak nem barátja.*

A temetők körülkerítésének fontosságát azzal magyarázzák, hogy az a nyugalom, a megnyugvás helye, oda sem állat nem kóborolhat, sem hangoskodó ember.

Hiedelmek, melyek a temetőt mint túlvilági erők ellenőrzése alatt álló területet mutatják be, területünkön nem ismeretesek. Vannak, akik félnek éjszaka a temetőbe menni, mások viszont vadászni beülnek a hullaházba.

Vallási motívumok is színezik a temetővel kapcsolatos elképzeléseket. A templom közvetett vagy közvetlen bekapcsolását a temetési menetbe azzal indokolják, hogy a templom éppen úgy egyesíti az élő híveket, mint a temető a holtakat. Baptista adatközlők felteszik, hogy azért van hegyen a temető, *mert a halott hívek így közelebb vannak az Úrhoz.*

A felekezeti hovatartozást azért hangsúlyozzák a sírok különállásával, mert felekezetenként másképpen hiszik elkövetkezni a feltámadást, az utolsó ítélet idejét.

Területünkön a temetőkkel kapcsolatban két hiedelemtörténet ismeretes, melyeket falvanként helyi szereplőkre értelmeznek.

Az első történet virtuskodó legényekről szól, akik a bátorság próbájaképpen azt kívánják, hogy valamelyikőjük éjszaka a temetőbe menjen, s ott egy megadott sírjelet megfordítson a sírból kihúzva, az adott sírjelről a koszorút vagy egy letört darabot a temetőkön kívül várakozó társainak vigyen. A vakmerő vállalkozó a feladat végrehajtása közben sietségében saját ruháját szorítja oda a megfordítva földbe szúrandó sírjelhez, vagy fennakad a sír körüli bokrokon, s azt hiszi, hogy a megzavart halott tartja őt vissza, ijedtségében szörnyethal.

A másik történet magára maradt idős, szegény emberről szól, aki végső szükségét látva a temetőből ellopott fejfákkal tüzel. A tűzből egy este fenyegető hangot hall, amely megtiltja neki a további lopásokat.

E történetek feladata is végső soron a temető nyugalmanak védelme: gyakorlati érvényű fegyelmező parancsot fogalmaznak meg, a holtak tiszteletét védik.

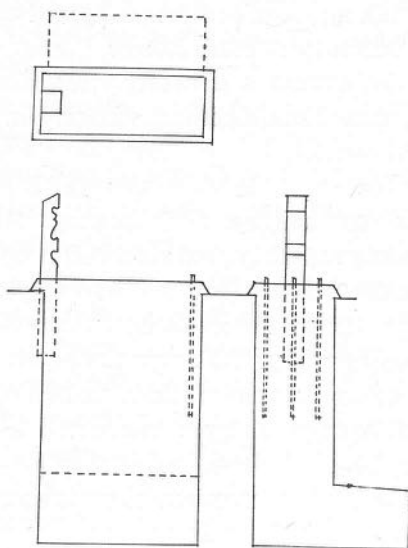
A SÍROK

A sír az elhunyt megőrzésére szolgál. Méreteit és formáit a talajadottságok, a helyi hagyományok szabják meg, amelyeket befolyásolnak az országos érvényű központi előírások, valamint az egyházi rendelkezések. A sírt általában sírjel jelzi. A társadalmi, közigazgatási, ideológiai szempontból kiemelkedőnek tekintett személyek sírja többnyire jellegzetesen formalizált eszközökkel szembeűnően hangsúlyozott. Mivel a sír a *halott háza*, különféle szokások kapcsolódnak hozzá, s meghatározzák nemcsak formáját, de a hozzá való viszonyt és a körülötte való viselkedést is. A sírokhoz tartoznak az elhunyttal együtt eltemetett kegyeleti, illetve *túlvilági használatra* szánt ajándékok, valamint a sírhant állandó és időszakos jelei.

A sír elsődleges funkcióján túl emlékhely is: az elhunyt iránt leróni kívánt tisztelet, a rokoni, érzelmi, érdekcsoportbeli összetartozás tudat tárgyiasult kifejezésének színtere. A sírt és kellékeit társas munkában készítik el.

Területünkön több sírforma ismeretes. Ezek kialakulását részben a talajtani adottságok, részben a társas temetkezésmód befolyásolta. A sír szélessége általában 80—120 cm, hossza 180—200 cm, mélysége 250—400 cm. Az aknás sír a legegyszerűbb forma. Az oldalkamrás változat a föld nyomásának kivédésére alakulhatott ki (12. kép). A kétoldalkamrás sírok a legközelebbi hozzátartozók közös temetésére szolgálnak.

Általánosan megfigyelhető törekvése e vidék lakóinak, a korpós megkímélése a fedő földréteg nyomásától. E célra az oldalkamrás síroknál a *padlanfát*, az aknás síroknál a *gadnárfát* használják. Az előző 5—10 cm vastag, az oldalkamra hosszának megfelelő deszkák ácsolata, amelyekből készített ajtószerű deszkázat az oldalkamra nyílásához támasztják, s így meggátolják az

12. kép. Oldalkamrás sír, a fejfa és lábfaék helyével

aknába visszalapátolt föld behatolását oda. A *gadnárfa* annak a 6, mintegy 10×10 cm-es átmérőjű, 1, 1,2 m hosszú cölöpöknek a neve, melyek közül egy-egy az aknás sír négy sarkába, kettő pedig a hosszanti falak mellé, középre kerül. A koporsó leeresztése után ezekre a cölöpökre kerül a 3 hasonló keresztmetzetű *keresztfa*, majd pedig a sír teljes nyílását elfedő deszkázat. Erre lapátolják vissza a kitermelt földet. Ahol a talajadottságok megengedik, ott az aknás sír alsó egyharmadáig a két hosszabb oldalt szélesebben vájják ki, mint az alsó egyharmadot, ahova a koporsó kerül. Az így képződött földpadra keresztbe helyezett deszkázattal védik a koporsót a visszatermelt föld nyomásától.

A koporsót elfedő földréteg fölött hantot alakítanak ki, amelyen a sírjel, a kiegészítő jelek, s dísznövények kapnak helyet. A hant kívánt formáját a talaj feltöltésével, az oldalak gyesítésével, illetve olyan növények ültetésével érik el, amelyek gyökérzetük fonadékával megtartják a földet (pl. varjúháj-félék). Ahol lehetett, kövekkel rakták körül a sírt. Az utóbbi években

gyakran alkalmazzák a műkö keretet. A hantot olykor lécz, illetve újabban drótháló kerítéssel veszik körül.

A sír ültetett növényzete a paraszti virágoskertek jellegzetes fajaiából kerül ki.⁶⁹ Az ellenállóbbakat választják. Előfordul, hogy a sír mellé fákat ültetnek.

A sírokat soronként egymás után nyitják. E rendre a kurátor ügyel. Elhalálozási sorrendben temetkeznek. Nem tesznek különbséget rang és vagyonosság tekintetében a helyben lakók között. A házastársakat, testvéreket, szülőt és gyermekét gyakran temetik közös sírba, illetve szoroson egymás mellé. E célra a korábban elhunyt mellett kihagynak egy sírhelyet. A keresztleletlenül elhalt gyermekeket valamely felnőtt rokon sírjába ássák. Jellet nem tesznek rá. A nagyobb gyermekek már külön sírban nyugsznak, s az ő sírjaik a felnőttekével egy sorba kerülnek.

A sírásás részét képezi a temetkezési szokássornak. Jellegzetes társas munka.

A sír megásására az elhunyt szoros hozzátartozói közül az a személy szólít fel, akit személyes adottságai, esetleg társadalmi pozíciója a legalkalmasabbá tesz a temetéssel kapcsolatos szervezési feladatok elvégzésére. Az ásásra férfiakat kérnek fel, akik a rokonság, illetve a rokonsági csoportokba tartoznak, s akiktől e segítséget annak kényszere nélkül fogadhatják el, hogy azt záros határidőn belül, megadott formában viszonzniuk kellene. A felkérésre a halál beállta után kerül sor. A felkérés módja nem formalizált. Általában a felkért személyek már tudnak a halálesetről, s számítanak is a várható munkára. Erős legényekre és jó munkabírású férfiakra van szükség, általában 3—4 főre. Visszatartásra csak betegség, illetve halaszthatatlan tennivaló esetén kerülhetne sor, de erre még nem volt példa. *A föld színén senki nem maradhat* — mondják. Egyéb munkáikat félretéve e feladatot tekintik elsőrendűnek. A sírásáshoz tulajdonképpen minden férfi ért, hiszen életében többször is el kellett végeznie e feladatot.

A sírásók a legrövidebb időn belül kapcsolatba lépnek egymással. Saját szerszámukat magukhoz véve, *köznapló* ruhában, közösen indulnak ki a temetőbe. Ha délután vagy éjjel történik a ha-

láleset, másnap reggel, ha pedig délelőtt, akkor már aznap délután munkához fognak.

Szerszámaik a következők: *fejsze, ásó, kapa, csákány, fonott kosár, kötél, létra* (2,5—3 m-es), a sziklásabb helyeken *sziklavéső, kalapács* vagy *bunkó* és feszítő vasrúd vagy *stanga*.

Előbb megtisztítják a szükséges területet a cserjéktől, s a felszíni növénytakarótól. Általában a legidősebb — aki a legtöbb-ször végzett efféle feladatokat — megrajzolja ásóval vagy kapával a sír méreteit. Ezután ásóval, kapával, csákánnyal kezdenek a munkához. Amíg hozzáférnek, ketten dolgoznak. Egyméteres mélység elérése után már csak egy ember fér jól a munkához. A többiek a földet emelik ki és hányják fel a sírnak azon az oldalán, amelyiken még nincs kialakítva további sír. A friss földhányást az akna hosszabbik oldalával párhuzamos deszka akadályozza meg a visszacsúszástól, amelyet két végén két földbe vert cölöphöz támasztanak. Másfél méteres mélységen túl a földet fonnott *fáskosár*ba hányják, s a sírban álló előbb kézzel adja ki, majd a segítő kötéllal emeli ki azt. Köves talajban gyakran használnak sziklavésőt vagy feszítővasat. Amikor az akna a kívánt mélységet elérte, akkor a lent dolgozóhoz még egy társ ereszkedik: egyikük az oldalfülke ásásához kezd, másikuk a földet adogatja ki a fent álló harmadiknak. Az oldalkamrák ásása különösen igénybe veszi a sírásók fizikai erejét és ügyességét. Ezért igyekeznek az addigra már beszerzett koporsó méreteihez igazodni, s csak az ahhoz szükséges helyet előkészíteni. A munka előrehaladtával a *gadnár*-, illetve *padlanfát* készítő fejfafaragó, vagy segítője is megjelenik a sírnál és ott szabja a kívánt méretre a deszkákat és cölöpöket. Olyan pontosan kell illeszkedniök, hogy valóban ne jusson majd föld a koporsóhoz. Ha van elegendő idő, próbaképpen bele is állítják az így elkészült deszkákat.

A sírásás nehéz fizikai munka. Ha legények végzik, gyakran kerül sor köztük vagy a más-más alkalommal felkért csoportok között vetélkedésre: ki tud gyorsabban haladni, ki tud mélyebb sírt ásni. Égerszögön például az 1920—40-es években 4—4,5 m-es sírokat ástak.

A sír elkészítése általában másfél, két napot vesz igénybe. Ez-

alatt a munkások a *gyászos háztól* kapnak bőven ételt, italt. Reggelit, ebédet a temetőben fogyasztanak, hová a gyászoló rokonság gyermek vagy nőtagja viszi ki azt. Vacsorára a gyászolók megbízásából valamelyik szomszédban főznek számukra. A halottas háznál ugyanis — amíg a halottat el nem temetik — nem főznek.

A temetés napján reggel a sírásók szomszédaiktól összegyűjtenek tizenöt-húsz kapát s azokat a temetés előtt a sír mellett felhalmozott földbe vágják, hogy majd a temetés végeztével minden jelenlevő húzhasson egy-egy kapa földet a koporsóra.

A menettel a sírhoz érkező koporsót a sírásók veszik át. A láb-fákat keresztbe fektetik az akna nyílása felett, s erre helyezik a koporsót úgy, ahogyan azt majd a földbe leeresztik. A temetési szertartás megfelelő része után kötelezet fűznek át a koporsó alatt, amelyet a koporsó fölött keresztteznek. Az így mintegy a hurokba került koporsót a két kötél a négy férfi lassan, vigyázva tudja leereszteni. Amikor az földet ér, s a köteleket kihúzzák, a legközelebbi hozzátartozók egy-egy koszorút, virágcsokrot vetnek a koporsóra. Ezután az egyik sírásó — általában létrán — leereszkedik a sírba, s a koporsót betolja az oldalkamrába, eligazítja felette a virágokat, s helyére illeti a padlandeszkát. Ha aknás a sír, a gadnárfákat már előre leveri úgy, hogy csak a keresztléceket és a fedődeszkát kell a koporsó fölé helyezni. Ezt elvégezvén, a sírásó kijön az aknából és megkezdődik az elhantolás, amelynek során előbb a családtagok, majd minden jelenlevő éneklés és jajszó mellett egy-egy kapa földet húz a sírba. A fejfa és a lábfák beállítása után a sírásók a hantot meredekre halmozzák és segítenek a koszorúk és csokrok elrendezésében.

Ezzel a sírásók munkája befejeződött. Utána a gyászolókkal együtt visszatérnek a faluba, szerszámaikat magukkal vive. A többi *segítővel* együtt ők is hivatalosak a torra.

A hant kívánt formáját a hozzátartozók a temetést követő egy hónapon belül alakítják ki. Ilyenkor a koszorúkat eltávolítják, a megdőlt fejfát helyére állítják, a sírhantot kiformálják, virággal beültetik. A sírdomb végleges formáját hosszabb idő alatt nyeri el a hozzátartozók sírlátogatásai során.

A hant időről időre változó képet mutat, függően természetesen az évszakoktól, valamint a halottra való megemlékezés alkalmaitól.

A hant állandó képét a sírjel, valamint a lábfák határozzák meg. Az általuk körülrárt területre kerülnek a halott-tisztelet különböző alkalmaihoz kötődő alkalmi kiegészítő jelek.

Közvetlenül az elhantolás után koszorúk borítják a sírt és jeleit. A hant kiformalódása után a kialakított növényzet az évszaknak megfelelő képet mutat, melyet idővel — a halott emlékének feledésbe merülésével — a táj természetes növényzete borít el. E folyamatban csak az elhunyt ünnepei, illetve a Halottak napja jelent megszakítást.

Figyelemre méltó, hogy a falvak túlnyomó többségében csak úgy, mint a temetők, a sírok is a falu felé *néznek*. Ezt részben azzal fejezik ki, hogy a halottat a koporsóban úgy fektetik, hogy feje a hegy teteje iránt, lába pedig a völgy felé essen, így arccal tulajdonképpen a völgybe, azaz a település felé fordul.

A sírok tájolása, az égtájhoz való igazodása nem mutat következetességet.

A vidék meglehetősen felvilágosultan gondolkodó lakossága nem ismer a sírokkal, sírásással kapcsolatos babonákat.

A terület déli peremének falvaiban néhány adatközlő — mint elítélendő babonát említi azt a — szerintük a századfordulóig gyakorlatban levő szokást, mely szerint a megrontott kisgyermek gyógyításának egyik módja, ha az anya éjjélkor három különböző sírről bal kézzel három-három csomó fűvet, illetve egy-egy csomó földet lop, s ennek főzetével párolja a beteg gyermeket. Eredményként vagy a gyermek állapota javul, vagy a megrontó személy jelenik meg a háznál.

A SÍRJELEK

A sírjelek funkciója mindenekelőtt az elhunyt elhantolási helyének jelzése, reá vonatkozó — általában valamely vallás, ideológia normái szerint megfogalmazott — adatok fenntartása. Fon-

tos szereppel bír a sírjel az elhunyt emlékének ápolásában, alkalmanként társadalmi gyűjtőpont. Esetenként a sírjelekhez rituális-mágikus funkciók is kötődnek.

A sírjelek megnevezése mindenekelőtt igazodik a valláshoz. Római katolikusoknál: *sírkereszt*, *kereszt*; protestánsoknál: *fejfa*, *gombfa*; zsidóknál: *sírtábla*. A legáltalánosabb a *fejfa* megnevezés, amelyek nemcsak a protestánsok fából készített sírjeleire vonatkoznak, hanem más valláson levőkére, sőt a más anyagból készültrekre is: *kő-fejfa*, *márvány-fejfa*, *zsidók fejfája*.

A kőből készült síremlékek részmegnevezései érdekességet nem mutatnak. A kereszt *szárat*, illetve *kart* különböztetnek meg.

Az Aggteleki-karszt sírjelei igen változatos képet mutatnak. Mindenekelőtt a felhasznált alapanyag határozza meg az elkészíthető formát. Szembetűnően különböznek egymástól a különböző vallásúak sírjelei. Azonos felekezethez tartozók településenként — a szomszédos községektől megkülönböztető — sajátos alapformával rendelkeznek. Azonos községekhez tartozók sírjelei elütnek egymástól aszerint, hogy kit jelölnek. Koronként változó képet mutatnak a sírjelek. Eltérő megformálásuk készítőik szerint is.

A legváltozatosabb képet a felhasznált alapanyagok tekintetében a katolikusok sírjelei mutatják, melyek fából, kőből, illetve műkőből és vasból egyaránt készíttetnek. A protestánsok sírjelinek általánosan használt alapanyaga a *fa*, de alkalmaznak *követ*, illetve *műkövet* is. A csekély számú zsidóság mindenkor *követ* használ.

A sírjelek méretei szintén változatosak, 40 cm-es magasságtól 2 m-esig, 10 cm-es szélességtől 1,70 m-esig különféle arányúak találhatóak.

A katolikusok minden esetben *kereszt*tel jelölik sírjaikat. A protestánsok *oszlopszerűen zárt sírjellel*. A zsidók *kőtáblával*. A vallási felekezetekhez nem tartozók valamely általánosan elterjedt sírjelforma alaptípusából alakítják ki sírjelüket.

A zsidóság sírjelei *falvanként* nem mutatnak eltérést. A katolikusok esetében nagyobb a változatosság községenként. A protestánsok sírjelei még napjainkban is felismerhetően következe-

tesen különböznek települések szerint. A vallást nem követők sírjelei országosan elterjedt sémákat követnek.

A sírjelek megengednek — a feliratukban közölt információkon kívül — általános következtetéseket az elhunyt, illetve családja vagyoni állapotát illetően. Ehhez alapul a sírjel kiállításának nagyvonalúsága szolgál.

A sírjelek koronkénti — stiláris — változatossága sokban függ a felhasznált nyersanyagtól. A fához kötődő formák pl. sokkal lassabban változnak, mint a vasból készítek.

A készítő keze nyomát a házilag kialakított sírjeleken figyelhetjük meg: a fakeresztelnél, a fejfáknál és vaskeresztelnél. Ezek egyéni ízléstől függően követik a közösségben kialakított normákat. A kőfaragó, illetve műkő-öntő kisiparosok munkája számos sablonált elemből épül fel, s lényegében azonos képet mutat, bár a törvények szerint mindegyiküknek más-más motívumkészlettel kellene rendelkeznie. Megfigyelhető az a törekvés, hogy az egy falubeliek lehetőleg azonos mesternél készíttessék hozzátartozóik síremlékeit, sőt magát az Aggteleki-karsztot is az utóbbi évtizedben öt mester látta el: Szendrőből, Rudabányáról, Edelényből, Miskolcraól.

A zsidóság sírjelei feliratokkal díszítettek. A katolikusok sírjeleiket faragással, kovácsoltvas munkával, aplikációkkal díszítik. A protestánsok vésett, illetve faragott cifrákat alkalmaznak. A legváltozatosabb és össze nem illő jeleket az újonnan készített műkő síremlékek mutatnak fel. Ezeket gyakran megtalálhatók a fényképek is.

A feliratok a katolikusoknál és a zsidóknál egyszerűek, míg a protestánsok alkalmasint hosszabb szövegeket is felvésnek sírjeleikre. Egyre inkább elterjednek a városi temetőkből származó, közhelyeket halmozó feliratok. A szöveg megjelenítésében dekorativitásra törekcsenek.

A sírjelek fennállását az időjárás viszontagságaival szemben alapanyaguk határozza meg. A legrégebben fennálló néhány márvány síremlék a századfordulóról származik.

A sírjeleket vallási előírásoknak megfelelően alkalmanként ki egészítő jelekkel látják el, különösen Mindszentek és Halottak

napján. Ilyenkor általános az élő vagy művirág koszorúkkal, illetve csokrokkal való díszítés. Katolikusoknál hagyományosan kiegészíti ezt a sír *kivilágítása* gyertyákkal, lámpásokkal, mécsesekkel. E szokást a protestánsok is gyakorolják, az emlékezet szerint a 30-as években vették át a katolikusoktól.

A sírjel, illetve a sír közelében való viselkedés a tevékenység céljának megfelelően változó szerepeket szab meg. Karbantartáskor a munkavégzéshez természetszerűen alkalmazkodó a viselkedés, gyakori a közös munka, s ennek megfelelően a vidám beszélgetés. A kegyességi aktusok alkalmával a vallási szokásokhoz alkalmazkodva öltözködnek és viselkednek a hozzátartozók, mintegy rituális viselkedéspancsozt teljesítve.

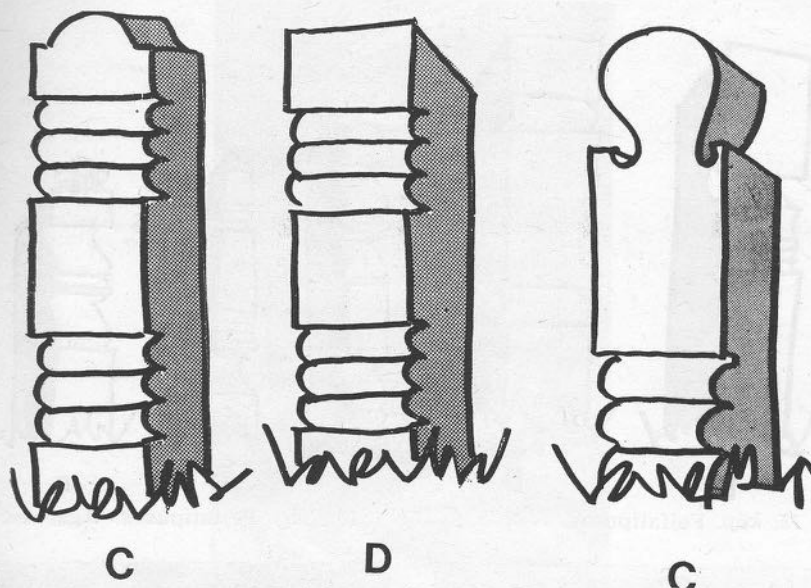
A FEJFA

Mivel vizsgáltunk területén — a protestáns vallású lakosság túlsúlyának megfelelően — a sírjelek közül a fejfa fordul elő a leggyakrabban, ezért a továbbiakban megkülönböztetett figyelemmel vizsgáljuk (16—87. kép).

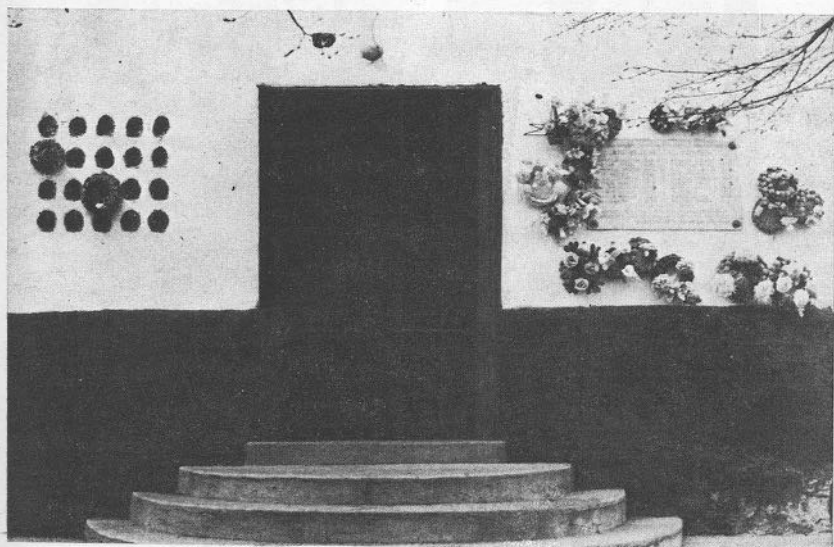
A fejfát a protestáns — református, evangélista, lutheránus, kálvinista — vallásúak, illetve területünkön a baptisták szektájához tartozók használják. Fából faragott formája zárt, oszlopszerű. Formai változatosságát, alkalmazásának módját, készítését és gondozását helyi hagyományok szabályozzák.

A sírjel megnevezése *fejfa*, ritkábban *gombfa*. A fő formán belül megkülönböztetnek részeket, de nem mindegyiknek van, illetve maradt fenn megnevezése.

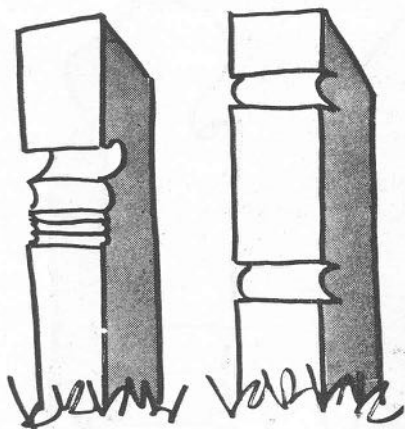
Mindenekelőtt *fej*-, *törzs*-, *lábrészeket* különböztetnek meg. A fejrész általában a legdíszítettebb s markánsan elválik a törzstől. A láb alig megmunkált, dísztelen, hiszen a földbe kerül. Az így közrezárt törzson több kisebb részt különböztetnek meg: így a fejet hozzákapcsoló részforma a *nyak*, a frontális ívelt bemélyedés, illetve domborulat a *has*. Teresztenyén a fejrész fölé emelkedő nyúlványt *kontynak* mondják, míg Aggteleken az ívelt fejrészt övező átluggatott formát *pártának*. A függőlegesen ke-

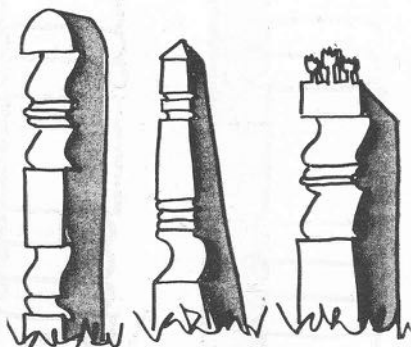
13. kép. Fejfatípusok. Szin

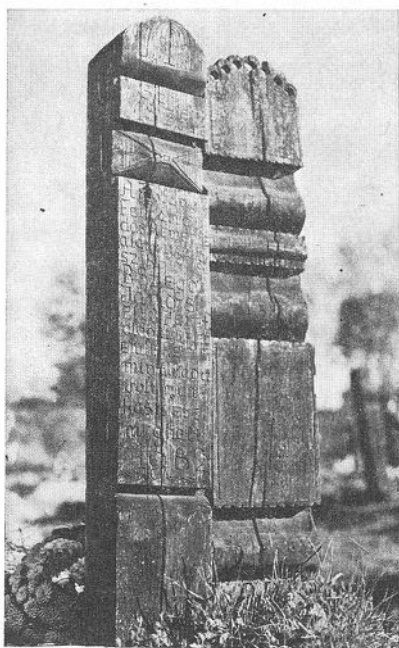
14. kép. A református templom bejárata, balról az első világháború, jobbról a második világháború hősi halottainak emléktábláival. Szin

D D
15. kép. Fejfátípusok. Jósavató

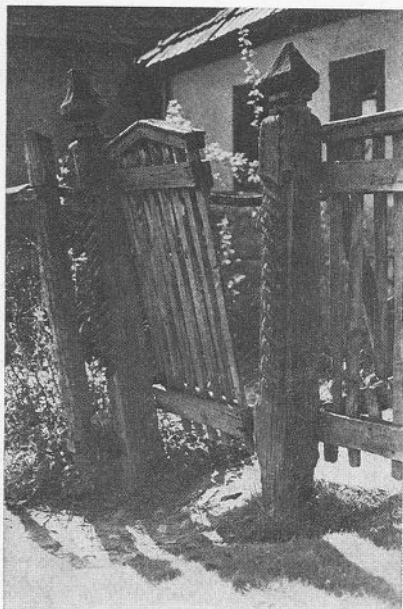
D C D
16. kép. Fejfátípusok. Aggtelek

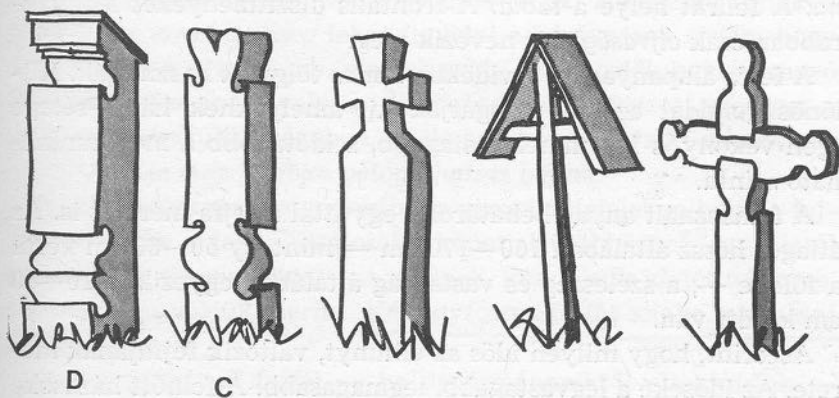
17. kép. Házaspár fejfái.
Aggtelek

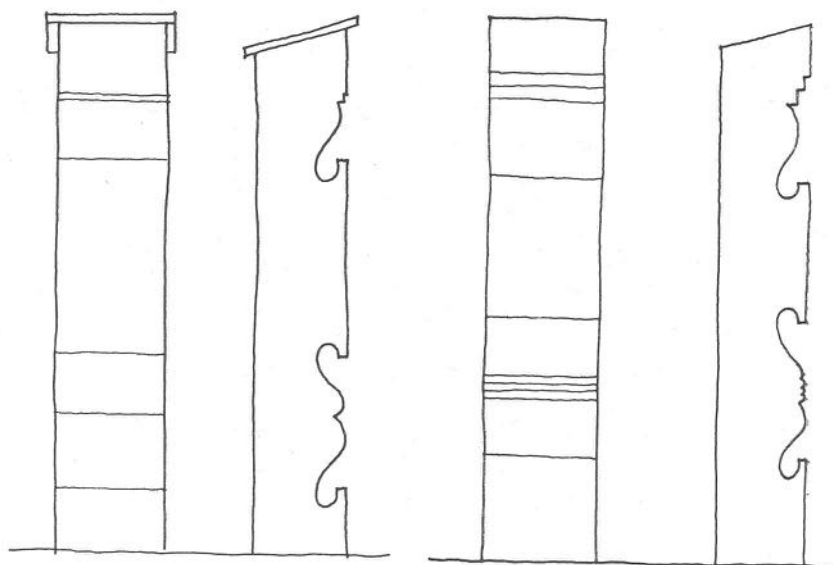
18. kép. Tulipán dísz gyermek fej-
fán. Aggtelek

19. kép. Faragott kapuoszlopok. Aggtelek

20. kép. Fejfa és kereszt típusok. Perkupa

0 20 40 60 80 100 cm

21. kép. Kalapos férfifej méretarányos rajza. Perkupa

0 20 40 60 80 100 cm

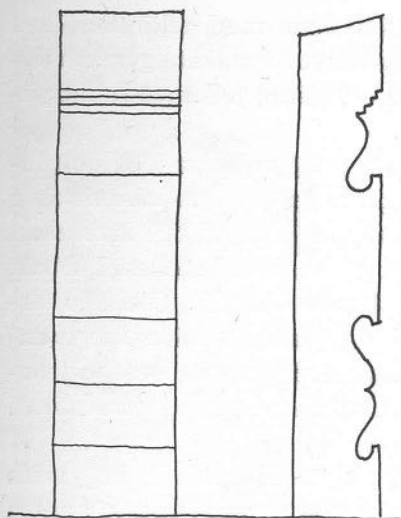
22. kép. Férfi fejfájának méretarányos rajza. Perkupa

resztben négy oldalra bevágott fejrész neve *tulipán*, illetve *kورونا*. A felirat helye a *tábla*. A frontális díszítményeket leggyakrabban csak *cifraság*ként nevezik meg.

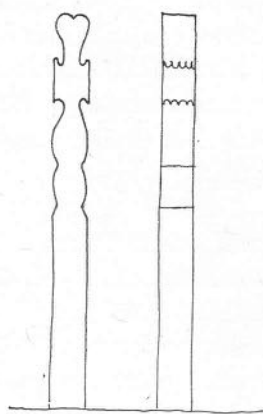
A fejfa alapanyagául a vidéken honos tölgyfát használják. Különös gonddal azokat válogatják ki, amelyeknek háncs-rétege igen vékony, s így minél vastagabb, s időtállóbb a megmunkálható színpa.

A felhasznált anyag behatárolja egyúttal a fejfa méretét is. Az átlagos hossz általában 160—170 cm — mintegy 50—60 cm kerül a földre —, a szélesség és vastagság általában egyezik, s 10—40 cm között van.

Aszerint, hogy milyen idős az elhunyt, változik fejfájának mérete. Az időseké a legvastagabb, legmagasabb. A felnőtt házásoké a településre jellemző átlagméreteket képviseli. A gyermekek sír-

23. kép. Asszony fejfájának méretarányos rajza. Perkupa

24. kép. Gyermekek fejfájának méretarányos rajza. Perkupa

jára vékony, alacsony fejfát állítanak. Nemek szerint kevésbé tesznek különbséget a méretekkel. Férfit és nőt egyaránt becsülik, s ezt fejfáik egyenlő méreteivel is jelzik. A régebbi fejfákon némelykor azonban meg lehet figyelni a házaspárok sírján, hogy a nő sírjele a vékonyabb, alacsonyabb. Adatközlők egybehangzó véleménye szerint a vagyoni különbség nem játszott szerepet a sírjelek méretkülönbségében, — de azért megjegyzik: *aiknek nagyobb erdeje volt, jobban válogathatott benne.*

Formai-szerkezeti szempontból a vizsgált sírjeleken belül a fejfák mutatják a legváltozatosabb képet. Különböznek egymástól falvanként, aszerint, hogy kit jelölnek, készítésük idejét tekintve, valamint készítőjük szerint. Két egyforma fejfát aligha találhatni egy temetőben.

Az egyes falvak fejfái — ha díszítményeiktől eltekintünk — néhány alapformára vezethetők vissza. Ezek közül azt, amelyik a

legnagyobb számban, variációban található meg, tekinthetjük a településre jellemzőnek. Ha ezeket a helyi formákat egymás mellé állítjuk, kirajzolónak előttünk az e vidékre jellemző fejfatípusok (88. kép).

Valamennyi fejfa kiinduló formája a négy oldalra lebárdolt farrönkből kialakított négyzetes oszlop: a gerenda. A változatok a kiinduló forma zártságát különféleképpen nyitják fel. Szerkezeti szempontból *A* és *B* típusok a legzártabbak és legellenállóbbak. *A* *C* két oldalról fej- és törzsrészre tagolt. *A* *D* zárt, ellenálló formája frontálisan megbontott. Az *E* és *F* körplasztikus megmunkálású, a kiinduló forma megbontásának legszélsőségebb lehetőségeit mutatja. Az *A*—*D* típusok frontálisan egy nézetre szánva érvényesítik formájukat.

Az *A* alapforma tulajdonképpen négyzetes hasáb és négyzetes alakú csonka gúla egysége. Zárt, elelnálló forma. Változatai nem túl sok variációs lehetőséget mutatnak fel. A leghatásosabb a törzs körkörös befaragása az alsó egyharmadban, ott ahol a két összetevő forma egyesül. A frontális síkot íves homorulat, valamint váltakozó számú vízszintes rovások teszik változatossá.

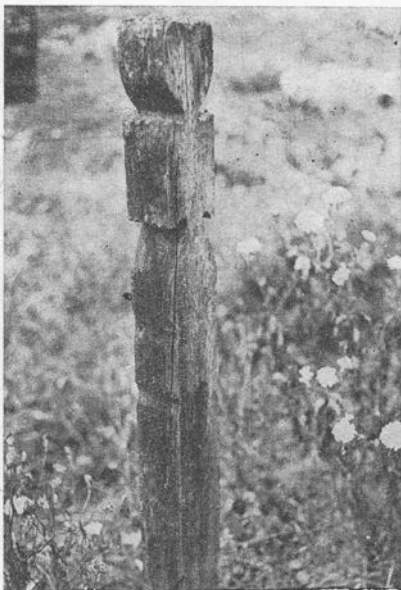
A *B* típus szintén zárt egész: négyzetes oszlop, melyre fekvő félhenger illeszkedik. A kiinduló forma alig szenved itt változást. Változatai a frontsík vízszintes párhuzamos domborulatainak és homorulatainak, valamint rovások változatos kapcsolódási lehetőségeire mutatnak számos példát. A fejrész esetenként kisebb átmérőjű félhengerből áll, mint a törzs szélessége. Máskor a formát lezáró körívet áttört pártázattal veszik körül.

A *C* típus tulajdonképpen az előző típus lehetőségeinek továbbfejlesztése: itt már egy teljes henger fekszik a négyzetes hasábtörzsrre, melyhez közvetlenül vagy csonkagúla-szerű összekötő forma révén kapcsolódik. *E* típusnak vidékünkön számos változata ismert. Jellegzetes variációja a fejrész, haránt irányú alakítása, furatokkal és bevájásokkal. Az előlap megbontása a *D* típusban alkalmazottal egyező.

A *D* a legtöbb változattal bíró, s a legelterjedtebb típus. Négyzetes hasáb, melynek tetejét haránt irányban ferdén, illetve ívesen lefaragják, előlapját pedig vízszintes bevájásokkal és rová-

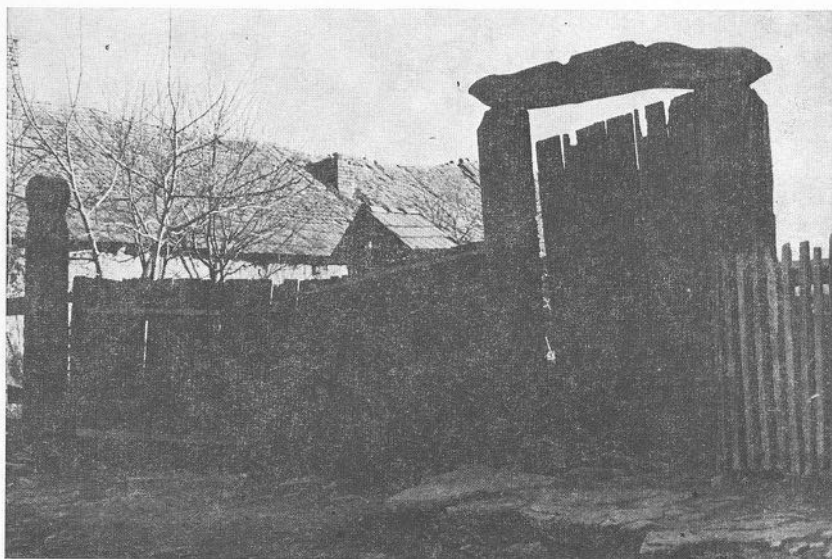
25. kép. Házaspár fejfái a Református temetőben, balra a férfié, jobbra a nőé. Perkupa

26. kép. Gyermek fejfája, szív motívummal. Perkupa

27. kép. Hősi halottak fejfája. Perkupa

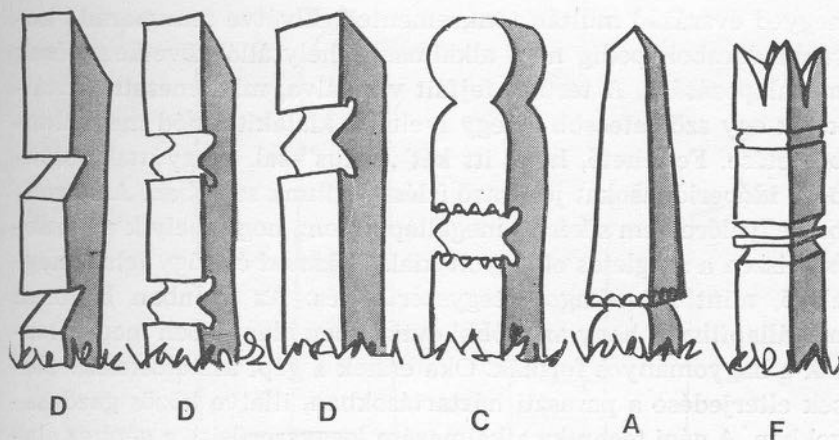
28. kép. Faragott kapuzat és kerítésoszlop. Perkupa

sokkal tagolják. A frontális díszítés alapeleme páros, ékszerű bevágás, melyet igen gyakran fűrók segítségével ívessé tesznek, s rendkívüli leleménnyel variálnak. E frontális tagolásmód változatai szintén jellemzőek egy-egy településre.

Az *E* forma négyzetes hasáb, négyzetes alapú csonkagútlak és kockák függőleges füzérének változatait foglalja magába. Az illeszkedéseket azzal teszik hangsúlyossá, hogy a peremeket és éleket apró véső rovásokkal díszítik. E típus reprezentánsaiból ma már igen kevés található.

Az *F* típus az *E*-hez hasonló, azzal a különbséggel, hogy a forma fűzér legfelső négyzetét felülről két, egymást keresztező ékes bevágással bontják meg. E típus változatai valamennyi vizsgált temetőben fellelhetők, s igen gazdag változatokban.

E felsorolásból kitűnik, hogy vizsgálati területünk minden típusának frontális profil-alakítását vízszintes bevágások és párhuzamos rovások változatos kapcsolódása jellemzi. Fontos figyelemzetnünk arra a tényre, hogy ezt az alakításmódot nemcsak az esztétikai igényesség hozta létre, hanem funkcionális szükség is.

29. kép. Fejfátípusok. Varbóc

Ugyanis a kész fejfák temetőbe szállításakor, illetve a sírra állításakor az előlap megfelelő vájatába erős rudat helyeznek, amelynek két végén egy-egy férfi áll, akik ily módon a súlyos sírjelet a szükségnek megfelelő módon tudják igazgatni.

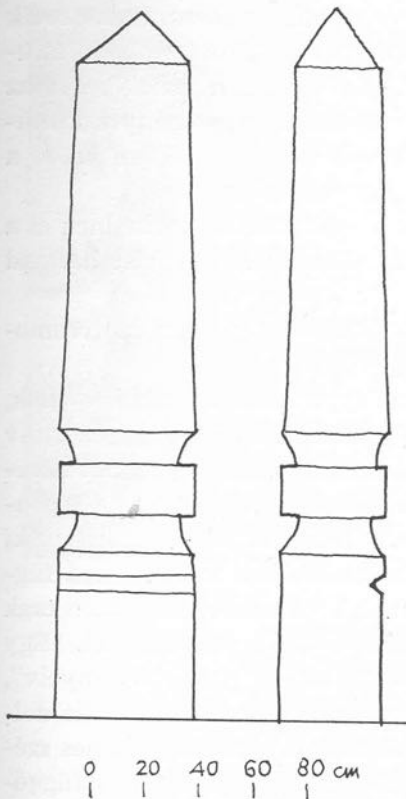
Annak megfelelően, hogy kit jelöl a fejfa — férfit-nőt, felnőtt-gyereket, időst-fiatalt — eltérő a formája. Felnőtt és gyermek sírját általában más-más típushoz tartozó fejfák jelölnek meg azonos temetőn belül. Sőt a gyermekek fejfái — pl. Teresztönyén — más típusba (az *E*-be) tartoznak, ha fiút és másba (az *F*-be), ha leányt jelölnek. Fel kell hívnunk a figyelmet, hogy egy-egy temető sajátos, jellegzetes fejfátípusát a házasembereké képviseli; annak megfelelően, hogy a falu hagyományos társadalmi elvárásainak megfelelően felnőtt emberek számára csakis a házasság életforma az egyetlen lehetséges lét-stratégia. Ma már a férfit, nőt, illetve gyermeket jelző típusok használata nem következetes, azok formai jegyei egymásba mosódnak. Az idős adatközlők azonban még emlékeznek az eredeti megfelelésekre. Az alaptípusok közül jellegzetes női-forma volt a *B* és *C*, illetve leányoké az *F*, míg férfi-forma az *A* és *D*, illetve fiúk az *E*.

Azt, hogy a fejfák formájának változására befolyással lehetett az idő múlása, generációk átalakuló ízlése, csak feltételezhetjük, mivel a fejfák — alapanyaguk mulandósága miatt — fél, három-

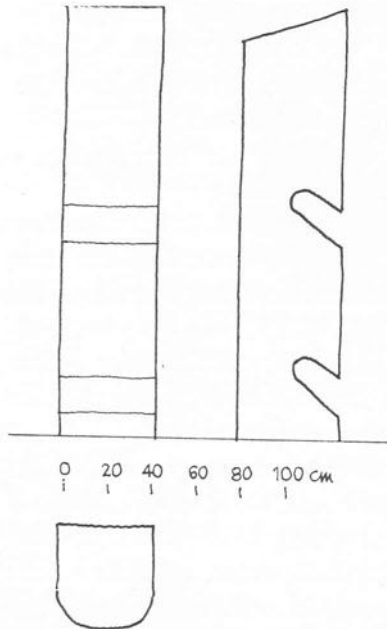
negyed évszázad múltán tönkrementek. Elvértve fennmaradó korábbi darabok pedig nem alkalmasak helytálló következtetések megalapozására. A terület fejfáit vizsgálva, mindenesetre kínálkozik egy szögletesebb és egy íveltebb kialakításmód megkülönböztetése. Feltehető, hogy itt két „stílus”-sal, s egyúttal különböző időperiódusokat jellemző ízléssel állunk szemben. Azt azonban egyelőre nem sikerült megállapítanom, hogy melyik a korábbi, hiszen a szögletes elnagyolt kialakításmód éppúgy lehet megelőző, mint másodlagos leegyszerűsödés. Az azonban biztosan megállapítható, hogy az utóbbi évtizedben alapvetően megváltoztak a hagyományos formák. Oka ennek a gépi asztalosfelszerelések elterjedése a paraszti háztartásokban, illetve közös gazdaságokban. A gépi technika alkalmazása leegyszerűsíti, a géphez alakítja az eredetileg kézi munka révén kialakult formát. Van rá eset, hogy egy-egy falu jól felszerelt asztalos mestere elvállalja más falvak számára is fejfa készítését. Ilyenkor nem alkalmazkodik a megrendelő falu hagyományos típusához, hanem a saját falujában honos forma „gépi átdolgozását” nyújtja. Ez a folyamat egyúttal a hagyományos fejfa-kultúra végkifejlete. A géphez alkalmazott forma nemcsak leegyszerűsített, hanem még éretlen, hagyománytalan, értelmetlen is, sematikus, kiüresedett részeket tartalmaz. Méltán készíti elő ez a sírjel a majdan őt is kiszorító műkősíremlékek helyét az átalakuló paraszti vizuális kultúrában.

A falvanként hagyományosan fennmaradó fejfatípusok változatos megjelenítést nyernek aszerint is, hogy ki faragja őket. Az egyéni technikai felkészültség, formaalakító készség és ízlés különbségei eredményezik, hogy nem találni azonos típuson belül sem két egyforma fejfát egyazon temetőben. Az egyéni változatokat a közösségi ízlés ellenőrzi és szorítja határok közé, érvényéből azonban a hatvanas évek óta fokozatosan veszít.

Különös kettősséget figyelhetünk meg az újítás, a formai átadások és átvételek vonatkozásában. Az adatközlő fejfafaragók egyszerre vallják magukat a helyi faragóhagyomány meggyőződéses és tudatos folytatóinak, s ugyanakkor hangoztatják, hogy a falun kívül jártukban-keltükben mindig figyelnek, új forma után kutatnak, *lopnak a szemükkel*, arra törekszenek, hogy felfrissít-

30. kép. Asszony fejfájának méret-
arányos rajza. Varbóc

31. kép. Férfi fejfájának méret-
arányos rajza. Varbóc

sék a hagyományos formakészletet. Égerszögön számontartják azt a mestert, aki — saját elmondása szerint — a kassai temetőből hozta volt az általa készített fejfák díszítéseit. A század elején Kassán, a börtönben töltött néhány esztendő. Büntetése alatt az ácsmesterséget tanulta ki, melyet szülőfalujában kitűnően hasznosított. Oláh Rafael — aki a hatvanas évekig faragott Égerszögön fejfát — mondja, hogy ő a rudabányai temető fejfáit utánozza, amely mellett gyakran eljár vásárra igyekezve. E nyilatkozatokkal szemben az égerszögi temető képe mégis viszonylagos egységet mutat, érett, lokális jellegzetességgel telített forma-kul-

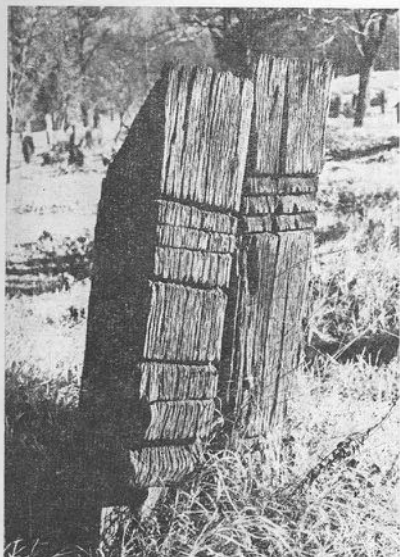
túráról tanúskodik. A változtatás — bármilyen fokon tudatosodik is az újat akarás szándéka — a zárt tradicionális kultúrájú faluközösségek világképébe, ízlésébe igen nehezen hatol be, s az egyéni kezdeményezés — amíg erőteljes a hagyományos kultúra — mindenkor (akár tudatosulva, akár nem) alá van vetve a közösségi ellenőrzésnek.

Az előlap sík felületein egymást kiegészítve helyezkednek el a síkdíszítmények és a felirat mezői. Általában a felső kétharmad részt foglalják el.

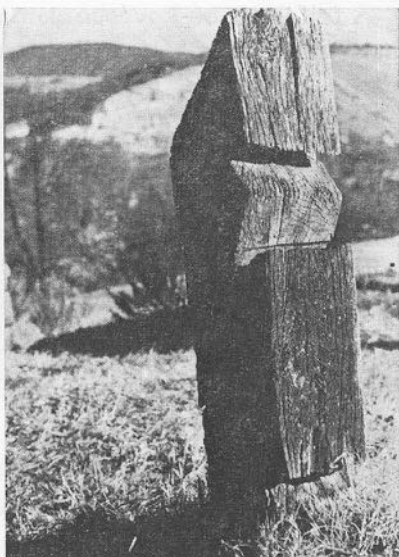
A síkdíszítmények között geometrikus és figurális motívumokat találunk.

A legegyszerűbb díszítőelemek az *egyenesek* és *hullámvonalak*, melyek egymással párhuzamosan alakíthatnak ki egy *dekoratív* mezőt, de általában kiegészítő funkcióban a szövegfelület keretét szolgálják. Folyamatos vonalaikhoz vékony vésőt — *penát* — használnak. Vastagabb vésők alkalmazásával alakítják ki a frontsíkot megbontó térdíszítmények éleinek fogazásszerű függőleges, párhuzamos mintázatát, melyet általánosan szintén csak *cifraságnak* tekintenek, s nem tulajdonítanak jelentést neki. Egy idős adatközlő emlékezett arra, hogy esetleg itt „rovás-nyelv”, mégpedig szám-rovás elcsökevényesedett változatával lenne dolgunk. Eszerint a vízszintes rovasok, melyek a frontsík teljes szélességében futnak, az elhunyt leélt évtizedeit jelölnék, a függőleges vésetek pedig az egyes éveket. A feliratban megadott életkor és e *cifraság* jelentéstartalmát a kánói temetőben volt alkalmam összevetni, ahol a megvizsgált fejfák 80⁰/₀-ában megegyezést tapasztaltam.

Az ábrázolások közül a leggyakoribb a *szomorúfűz* különféle fokig stilizált jele: *a szomorúság fája* — mondják. Előfordul a *virág, tulipán*, illetve *bimbó* stilizált ábrázolása is, különösen fiatalok sírján, annak kifejezéséül, hogy az alatta nyugvó *élete virágjában ment el*. A *cserfalevél* férfiak sírját díszíti: *a katonáknak is olyan vót valamikor*. Asszonyok sírjelen a *szív* jelenik meg díszítésként: *ugy-e, sokat szenved az ember életében*. Előfordul a kör, illetve körcikkekkel osztott kör motívuma is, mely utóbbi *csillagnak* neveznek, jelentéséről mit sem tudnak.

32. kép. Házaspár fejfái. Varbóc

33. kép. Férfi fejfája. Varbóc

34. kép. Asszony fejfája. Varbóc

A fejfák többé-kevésbé azonos színűek. Az újabbakon felismerhető még a fekete festék, azonban legtöbbjük az érett fa sötétbarna árnyalatait mutatja. Ma a frissen faragott sírjelet fekete olaj-, illetve zománccfestékkel festik, a két világháború között a *kindruszt* vásárolták erre a célra. A 20-as évekig zabszalma pernyéjét vízzel összekeverve használták mázolásához, azonban ezt — kötőanyag híján — hamarosan lemosta az eső.

A gyermekek sírjelét a két világháború között fehérre, rózsaszínre, kékre festették. Ilyen sírjelek ma már nem találhatók. A festést gyakorlati szempontokkal magyarázzák a helybeliek: így teszik ellenállóbbá a sírjelet.

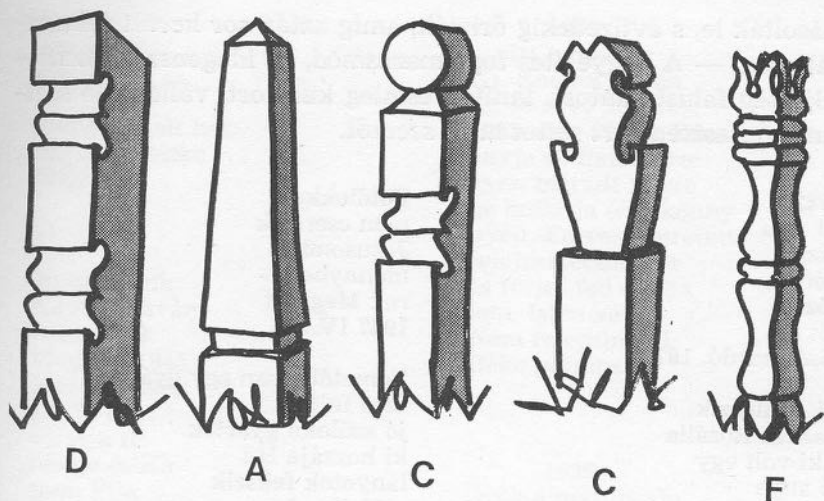
A fejfa előlapjának különböző részein találunk feliratokat és számjegyeket. Az évszámok — általában az elhalálozás éve — a fejrészen, szembetűnően helyezkedik el. A szöveg zárt mezőt alkotva a térbeli- és síkdíszítmények által szabadon hagyott helyet foglalja el.

A felirat a fejfa szándékoltan dekoratív tartozéka, s mint ilyen — a szintén vésővel kialakított — síkdíszítményekkel egymást kiegészítő kompozíciót képezve tagolja vagy borítja be az előlapot. Rendszerint a sírjel felső kétharmadán helyezkedik el. A függőleges forma lehetőségeihez alkalmazkodva rövid, egymás alá kényszerülő sorokból épül fel a szövegmező, melynek egységét *táblának* nevezik.

A felirat tartalma az elhunyt nevét, születésének, halálának dátumát, életkorát adja meg. Röviden jelzi a váratlanul, vagy fiatalon elhunytaknál a rokon kapcsolatok, megnevezi azokat, akik számára érzékeny veszteséget jelentett. Az alapinformációkat jellegzetes temetői szövegfordulatok és közhelyek egészítik ki. A kezdő toposz mindig az *Itt nyugszik*, a záró pedig a *Béke poraira* formula.

A megfogalmazásmód tekintetében két csoportot különböztethetünk meg a feliratok között: általában az információkat egyes szám harmadik személyben — mintegy személytelenül — közli a felirat szerzője. Fiataloknál gyakori a felirat egyes szám első személyben való megfogalmazása — mintegy a halott nevében.

A feliratok terjedelmét tekintve vannak egészen rövidek, ame-

35. kép. Fejfátípusok. Tornakápolna

lyek csak az elhalálozás évszámára, a bevezető és befejező formulára, valamint az elhunyt nevének megadására szorítkoznak. Gyakoribbak a terjengősebb, temetői közhelyeket variáló feliratok. A leghosszabb a váratlanul vagy fiatalon elhunytak fejfafelirata.

Az előadásmód általában prózai, de előfordulnak verses szövegek is. A szűk felület a sorokat összetöri, így a rímek gyakran elkeverednek, sokszor maga a fejfakészítő sem ismeri fel, hogy verses szöveget ró a fejfára. Inkább a kötött formának megfelelő, emelkedett hangnemű szöveget ítélik megkapónak. Gyakran másolják a szépnek talált feliratokat a szomszédos falvak egy-egy újonnan állított fejfájáról. A másolás gyakran pontatlan, s így romlott szövegek terjednek el — esetleg értelmetlen szókapcsolatokkal — de éppen az ellenőrzés efféle hiánya mutatja, hogy a helybeliek számára az idegenszerű szövegek „fennkölt” mivolta vonzó.

A hosszabb verses szövegek szerzőit nem sikerült kideríteni. A feliratok megrendelőinek közlése szerint az általuk kívánt szöveget más temetőkből látták, ott tetszett meg nekik. Az itt közölt teresztenyei sírfelirat szövegét különösebb cél nélkül Égerszögön

másolták le, s évtizedekig őrizték, amíg aztán sor került felhasználására. — A kegyeletes fogalmazásmód, az idegenszerű keneteljesség falusi kántort, tanítót, esetleg kurátort, vállalkozó szellemű parasztembert sejtet mint szerzőt.

1922
Itt nyu
gszik
Fórizs
József
Élt 81
(Szőlősardó, 1977)

Itt Nyugszik
Farkas Rozália
Aki volt egy
jó anya
Szül. 1885 III/15
Mehalt. 1947 I/5
Béke poraira

Itt Nyugszik
Farkas Antal
Szül. 1880. III/10
Mehalt 1951 I/28

Hajdu Mária
Volt a nevem
Ez világban
55 évet éltem meg
Földi életet nem
cserélek. Meny
ben Jézu
somhoz megyek
M. 1917.

Szür Zsu-
zsánna
Volt a
nevem
negyven
nyolc é-
vet éltem

Földiekkel
nem cserélek
Jézusomhoz
mennybe té-
rek Meghalt
1947 IV. 20.

Temetőbe van egy gyá-
szos fejfa
jó szüleim gyertek
ki hozzája Hü
lányotok fekszik
mém álomban
csendességbe örök
nyugalomba
Itt Nyugszik
Szór Margit
Élt 18 évet
M. 1938
november 28.
Béke Poraira

(Tornakápolna, 1975)

Itt nyugszik
Virág Istvánné sz
Öttös Gizella
szül. 1928 Ih 17én
27 évet éltem s az-
zal Krisztusomhoz
tértem gyászolja Édes
anyja, kis fia, test
vérei, rokonai és
hat évig véle élő
hü segítő társa Bol
dog az, ki az Ur-
ban hal meg.

(Teresztenye, 1977)

Itt nyug
szik ezen
kis hant
a.....
melyet ki élt hat
napot sz. Miko...
Mehalt...

Itt nyugszik
Kovács István
Szül. 1872
Mehalt 1945
Március 29én
Élt 73 évet
Siratja fe
lesége és Ka
tona Fija
Béke
Poraira

KOVÁCS
ISTVÁNT

fed e sirhalom
mit könnyeivel öntöz
az anyai fájdalom
39 éves volt élete
folyása, ha jön a fel
támadás, Jézusát itt
várja
Megh. 1953. dec. 30.
Béke poraira
Ide várja hü szüleit
Állította
Bánatos Édesanyja
1964

*

Itt nyugszik
özv. Kovács István
né. Szül. Pozsgai
Margit 1881 Jul 11
Mehalt 1964ben
Szerettei Em
lékét örökké
őrzi Béke
Poraira

1973

Itt nyugszik
Ifj. Kovács István
élt 40 évet Meghalt
1953. dec. 30-án. Édes
anyja és fiatal özve
gyen maradt felesé
ge hullatja érte könny
nyeit. Forron szeretett
felejtethetetlen fiut
és férjet fed esirha
lom. Isten véled.
Nem felejtünk el.
Béke poraira.

1936

Örök álmát itt alu
sza Egy szerető
apa Kinek neve
Boros Miklós volt
Életéve 69 év volt
Családját hüen sze
rette és a jó Istent
követte Bár nev
ette e földön éle
tét Ezért halála szé-
szép lett M(i)ert
az Isten sze
reti Menyben hely
et kínál neki
Béke poraira

1946

*

Toth Jolánka
Őszi lombhulláskor
Tartlók felett szállva
Búcsút mondva nekünk
Megy a menyországba
Leányok és fiúm
kísérnek utadon
Menyasszony.....
..... fed e sirhalom

Élt 27 évet
Szüleid Testvéreid
siratgatnak téged
Nyugodj békében
(Égerszög, 1976)

Megrendelt felirat szövege:

Allj meg vándor néz e
fára kit takar itt a sír
szája egy jó Apátt ki it
hagyot 5 árváját
Bíró Gyula volt a nevem
élt 36 évet meg halt 1937
Szeptember 17

(Teresznye, 1937)

Még e világon éltem
Biro Kálmán volt a nevem
éltem 17 évet meg
halt 1945 Szept 7kén
Őszi lombhulláskor
felhők felett szálva

Mégy a megyországba
el kísérnek téged ifjak
És lányok Isten veled
Sírunk sorsod felet
Felejtetet marad
Emléked

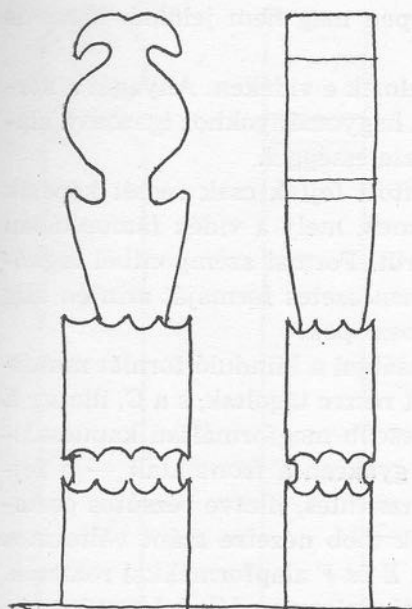
(Teresznye, 1945)

HUSZÁR LÁSZLÓ
1942—1974
ELMENTÉL TÖLÜNK ISTEN
VELED
... HAZAHOZTAK HOZZÁNK
GYÁSZOS KOPORSÓBAN,
A HALÁLBAN
legyen békességed aki
szeretett nem feled el téged
Áldás emlékére
Ide várom szerető szüleimet
kik e sírkövet emlékül állították
(Teresznye, működő síremléken,
1977)

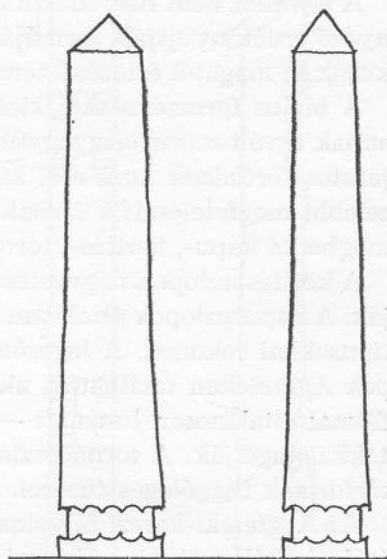
Az időjárásnak kitett fejfán legelőbb a szöveg, a vésett díszítések válnak felismerhetetlenné, kopnak le, olvadnak bele a fa egyre markánsabban jelentkező rostozatába. Általában 15—20 év múltán olvashatatlan, 30 év után pedig felismerhetetlen a szövegmező. A festés szintén hamar, 4—6 év alatt tűnik el a fejfáról.

A sírjel 70—90 évig áll fenn. Előbb megdől, egyre mélyebben süpped a földbe. Lábrésze ritkán rohad el, legfeljebb az E és F típusoknál, ezeket néha újra leássák. Idejük múltán kidülnek, többnyire a sírra. Akkorra a halott emléke is feledésbe merül. A fejfát nem újítják meg. A hant újra a környező természet részévé válik. Aggteleken a kidőlt fejfát, vagy a működő sírjel csináltatása miatt fölöslegessé vált sírjelet mintegy fél méter mélyen a sírba ássák. Másutt síremlék csináltatása után a fejfát az emléktábla mögé fektetik.

Hogy merre néz a halott, azt általában a fejfa felirata jelzi. A díszített frontlap — mintegy a halott arcát helyettesítve — a legtöbb temetőben a falu felé fordul.

36. kép. Asszony fejfájának méretarányos rajza. Tornakápolna

37. kép. Asszony fejfájának méretarányos rajza. Tornakápolna

Idősebb adatközlők emlékezete szerint a fiatalabb, házasodás előtt elhunytak fejfájára kendőt, fehér pántlikát, esküvő alkalmával használatos művirágot tesznek temetéskor járulékos jelként. Legényeket, leányokat ünneplőben, illetve menyasszonyi ruhába öltöztetve 6—6 legény, illetve leány társuk felváltva vitt a sírig. A gyászos háztól — a szülőktől — *kendőt* (házivászonból) kaptak a lányok, melyet bal karjukra kötve viseltek. A fiúk többnyire *virágot*, *rozmarint* (házilag készített művirág) kaptak, melyet gomblyukba tűzve hordtak. A temetés végeztével az a legény vagy leány, aki legközelebb állott az elhunythoz, *kendőjét* a fejfához erősítette, illetve a virágát a fejfa koronájába fűzte.

A fejfaállítást, az elhunyt sírjának megjelölését kötelező érvényűnek tartják. Nem is túrne meg a falu társadalma olyat, aki

hozzátartozóinak sírját méltóképpen meg nem jelölné. Nincs is arra példa.

A fejfához nem fűződnek hiedelmek e vidéken. Anyagát a környező erdők nyújtják, formáját a hagyományokhoz igazodva alakítják ki magától értetődő természetességgel.

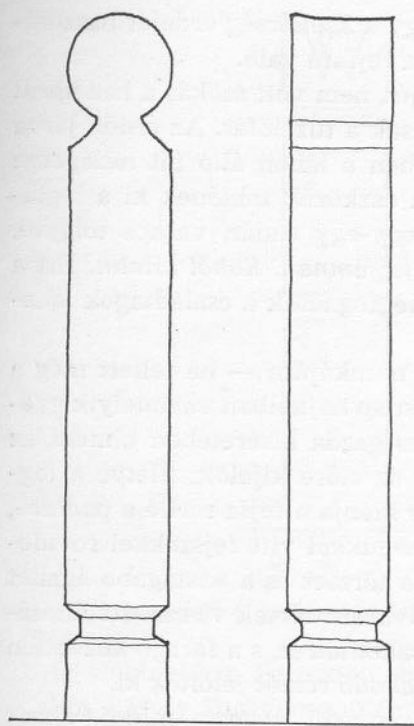
A biztos formaérzéssel kialakított fejfák csak részét képezik annak a változatos tárgyegyüttesnek, mely a vidék famunkában járatos férfiainak keze alól kikerül. Formai szempontból legközelebbi megfeleléseit a farönk természetes formáját szintén alig megbontó kapu-, kerítés-, tornácoszlopok.

A kerítésoszlopok négyzetes hasábjai a kiinduló formát mutatják. A kapuoszlopok általában két részre tagoltak, s a *C*, illetve *E* típusokkal rokonok. A legerőteljesebb megformálású kapuoszlopok Aggteleken találhatók, ahol gyakran a frontoldalt — a fejfáknál általánosan használt — vízszintes, illetve rézsútos oszlatokkal tagolják. A tornácoszlopok több nézetre szánt változatos térformák függőleges füzerei. Az *E* és *F* alapformákkal rokonok.

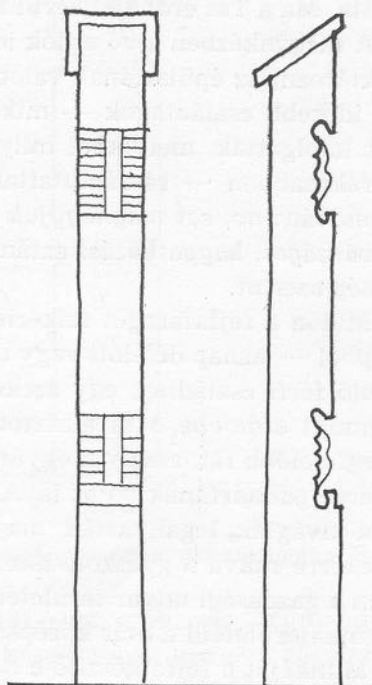
Az Aggteleki-karszt falvainak férfiai nemzedékek hosszú során át örökölték a fával való bánásmód, a famegmunkálás ismeretét, s éltek is tudásukkal, hiszen korábban lakó-, s az utóbbi 40 évben gazdasági építményeik többségét a környező erdők fájából maguk készítették el. Akadnak közöttük tanult kerékgyártó, ács, asztalos mesterek, de többségük a mesterséget csak *elleste*, belenevelődött a famunkába, mint az élet szükséges tevékenységeinek egyikébe. Így aztán a fejfát is majd mindenki meg tudja faragni, ha éppen szükség kerül rá. Nemzedékenként, falvanként mindig akad azonban egy-két olyan ember, aki különös rátermettséget mutat erre. A leggyakrabban ezekhez fordulnak.

A fejfák faragóinak ezen alkalmi mesterségük után nincs megnevezésük, mindenki ismeri őket, személynevükről szólítják, emlegetik őket. Legfeljebb úgy említik őket: *az olyan ezermester, fűrő-faragó ember, farigcsáló fajta*.

A fejfafaragót a halál beállta után sietve értesítik rendszerint akkor, amikor a sírásókat is felkérlik, s ugyanaz a személy jár el náluk. A felkérésnek kötött szövege nincs. Azt visszautasítani nem illik, s nincs is rá eset. A faragó ilyenkor minden más mun-

38. kép. Férfi fejfájának méretarányos rajza. Tornakápolna

39. kép. Fiú fejfájának méretarányos rajza. Tornakápolna

káját elhalasztja, ha bányában vagy gyárban dolgozik, szabadságot vesz ki. A megrendelő nem fejezi ki kívánságát a fejfa formája iránt, hiszen a faragó is, ő is csak a falu hagyományos és az elhunyt személyre adaptálható formáját választhatja. Rendszerint a felirat szövegét sem beszélnek meg, csak ha különös kívánságuk van a hozzátartozóknak. Ilyenkor leírják azt egy papírra.

A sírjel kifaragásához szükséges nyersanyagot a vidék gazdag erdősege szolgáltatja, melyből az 1950-es évekig minden család

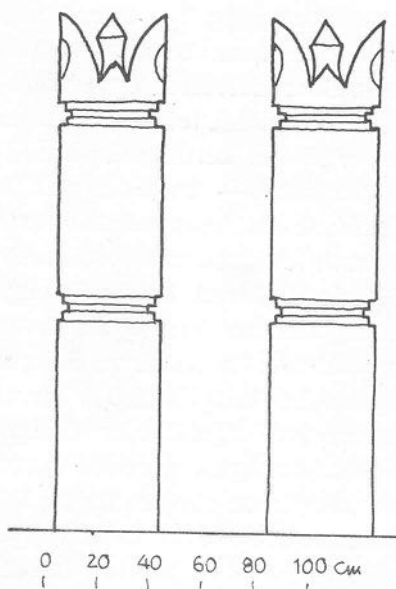
részelt; vagy saját erdeje volt, vagy a Zsellérség erdejét használhatta. Ma a Tsz erdőiből kerül ki a fejfára való.

A magánkézben levő erdők idején nem volt szokás a ház körül raktározni az épületfának valót, csak a tüzelőfát. Az erdőn járva az idősebb családtagok — miközben a lábon álló fát nézegetve azt latolgatták, melyikből milyen eszközök telnének ki a legta-
karékosabban — rá-rámutattak egy-egy sudár, vastos tölgyre, mondván: *no, ezt meghagyjuk a fejfámnak. Ebből kitelik.* Ezt a *kívánságot, hagyatkozást* aztán megfogadták a családtagok lehetőség szerint.

Midőn a fejfafaragót felkérték munkájára — ha tellett még a nappól —, aznap délelőtt vagy másnap hajnalban valamelyik gyászoló férfi családtag, egy szekeres gazda kíséretében kiment az elhunyt erdejébe, s kiválasztotta az előre kijelölt, illetve a legmegfelelőbb fát, amelyik egyúttal kiadja a fejfa mellé a *padlan-*, illetve *gadnárfának* valót is. A magukkal vitt fejszékkel rövidesen kivágták, legallyazták, majd a törzset és a vastagabb ágakat szekerre rakva a gyászoló ház udvarára tértek vissza. Itt általában a gazdasági udvar területén rakodtak le, s a faragó közvetlen munkaterületéül a csűr közepső *rakodó* részét jelölték ki.

Munkáját a fejfa készítője nem egyedül végezte, mindig akadt valaki, aki vagy a gyászoló hozzátartozó, azok szomszédi vagy baráti köréből alkalmas segítőtársnak bizonyult. Teresztyén pl. az volt a gyakorlat, hogy mindig két, összeszokott társ faragta a fejfát: egy idősebb és egy fiatalabb. (Neves fejfafaragók voltak Teresztyén: Kovács Pál — 1900—1920 —, Osváth Sámuel — 1920—1960 —, Huszár Zsigmond és Kallós Károly 1960-tól.) (89. kép) A több tucat fejfa közös készítése közben a fiatalabbnak módja nyílt eltanulnia valamennyi lehetséges szakmai fogást és a falu teljes hagyományos formakincsét.

A fejfafaragó saját szerszámaival dolgozik, alkalomadtán a háziaktól, azok szomszédaitól kölcsönöz. Speciális szerszámokra nincs szükség, csak a famunkához általánosan használtakra. A vasból készült szerszámokat az 1930-as évekig cigánykovácsok készítették, az utóbbi félévszázadban vásárban, boltban vásárolt gyári termékeket használnak.

40. kép. Leány fejfájának méretarányos rajza. Tornakápolna

Az alábbiakban Teresztyén 1977-ben a Huszár Zsigmond és Kallós Károly által faragott fejfa készítésének menetét rögzítem: a sírjel elkészítéséhez másfél, két napi munkalehetőség áll rendelkezésre. Napkeltétől napnyugtáig dolgoznak rajta.

A beszállított törzsből *kétkezi fűrész*szel levágják a megfelelő méretű rönköt a fejfanak, valamint a *padlan-* és *gadván*rfának valót. A csűr alatt két *faragó bakot* állítanak fel, ezekre fektetik a fejfanak valót. Forgatják, keresik, hogyan adná ki a leggazdaságosabban a kifaragandó fejfát. Az ágcsonkokat fejszével lefaragják. *Colostokkal* kimérik a megfelelő szélességet, s azt *ácsceruzával kijegyzik*, miután a jelölés helyén a kérget lefaragják. A *megjegyzés* után *kályhafestékbe mártott csapózsínórral megcsapják* a rönköt. Ezzel kijelölték a kifaragandó hasábforma két hosszanti szélét. A faragandó rönköt ácskapoccsal két végén a bakhoz rögzítik. A csapás vonaláig előbb fejszével 20 cm-ként ékszerűen befaragják: *lékolják*, hogy a lefaragandó forgács rövidebb legyen, bele ne tépjen a gerendába. Ezután *lecsapják* a felesleget (90.

kép). Négyyszer ismétlik ezt meg. Így nyerik a négyzethasáb formát. A faragók egymással szemben állva a farönk ellentétes végeinél állnak, s fejszékkel felváltva egyenletes ritmusban csapnak. A nyers *gerendát bárdal lelapolják*, a bárdolt felületeket *legyalulják*, kivéve a földbe kerülő lábrészt. Kiválasztják — a négy oldalt végigvizsgálva — az előlapnak legalkalmasabbat. *Ácskörzővel* — régebben alkalmas méretű *vasfazékkal kijegyzik* a fejrész körívét, aztán *léniával*, *vinklivel* az ív alatti vízszintes bevágás helyét. *Kávás fűrészszel* ketten levágják a sarkokat, a megmaradt csonkot gondosan lefaragják, ívesre. A fejszét két kézre fogják, hogy pontosan tudjanak vele vágni. Végül *kétnyelű késsel* simára faragják. A fejrészt lezáró ív így elkészült. Colostok és egyenes lécs segítségével kijelölik az előlap tagolásának arányait. *Kávás fűrészszel* bevágják a cifraság mellett lefaragandó részt 5 cm-ként, majd egészen rövidre fogott fejszével lefaragják a fölösleget, végül a fejsze élével kaparva *pucolják*, simítják. A *cifra* méretét *ácsceruzával* kijelölik. Oldalról *cigánypúróval* négy helyen átfúrják (91. kép). Az ékszerű bevágásokat fűrészszel alakítják ki. Az éleket *szekerce* fokával ütött fejszével lefaragják (azaz a fejsze fejét mintegy vésőt használnak). Fűrészszel vízszintes bevágásokat tesznek. Végül a frissen kifaragott felületet a fejsze élével lesimítják (92. kép). A fejfa föld feletti részét fekete zománctfestékkel mázolóecsettél lefestik (93. kép). A fejrész szomorúfűz díszítményét, s a felirat szövegének sorait szöghegygel előrajzolják a festett felületre. *Kis kalapáccsal*, *kopogtatott írópennával*, *pennával* (acélküllőből készített vésővel) kivésik a felirat betűit, valamint az élek függőleges rovásait. Így alakul ki a fekete alapon a nyers fa világos színét előmutató díszítmény.

Faragás közben a gyászolók látják el a faragókat reggelivel, ebéddel, vacsorával, valamint intallal. Ez utóbbiból bőven fogyasztanak munka közben. Faragás közben sok minden szóba kerül, de leggyakrabban a munkával kapcsolatosan váltanak szót. A fiatalabb számára ez egyúttal az intenzív tanulás időszaka is: minden fogást, a szerszámok kezelésének apró trükkjeit ez alkalmattal tanulhatja el, illetve tökéletesítheti. Pihenésképpen egy-egy részmunka elvégzéssel beszélgetnek, illetve — ha valaki át-

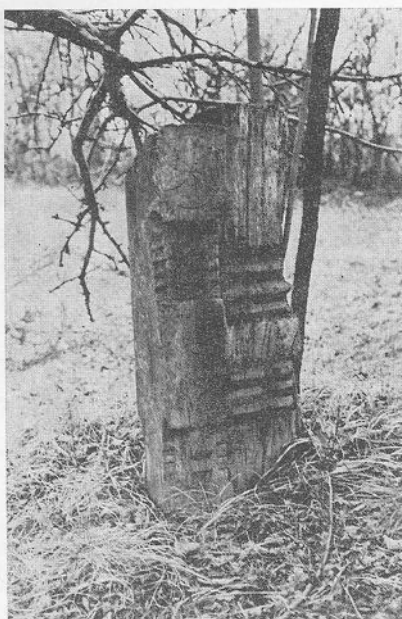
41. kép. Férfi fejfája csillag díszít-
ménnyel. Tornakápolna

42. kép. Leány fejfája.
Tornakápolna

menetileg társul hozzájuk — együtt isznak is: poharaikat az elhunyra, emlékére, majd egymás egészségére köszöntve. Beszélgetésük az elhunyról folyik. Fel-felemlegetik a rá jellemző eseményeket, élményeket, felméri szerepét, jelentőségét a falu társadalmában. Ilyenkor ítélik meg az elhunyt helyét a közösségükben. A beszélgetés tónusa nem szomorú. Olykor komoly, de gyakran — a munka lendületéből következően — vidám, tréfálkozó.

A kész fejfát a két faragó és egy alkalmi segítő a temetés délelőttjén viszi ki a temetőbe. Ez úgy történik, hogy a faragóbakon a fejfát előlapjával lefelé fordítják, s a díszítményül szolgáló egyik furaton keresztül szerszámnyelet dugnak át, melyet egyik végén most már jól meg lehet fogni. A harmadik ember a lábárszt fogja. Az így könnyebben mozgatható sírjelet a fejrész-

43. kép. Házaspár fejfái.
Tornakápolna

44. kép. Házaspár fejfái, balra a
nőé, jobbra a férfié. Tornakápolna

szel előre fordulva viszik ki a temetőbe. Mivel a fejfa igen nehéz, lassan haladnak, s gyakran megállnak (94. kép).

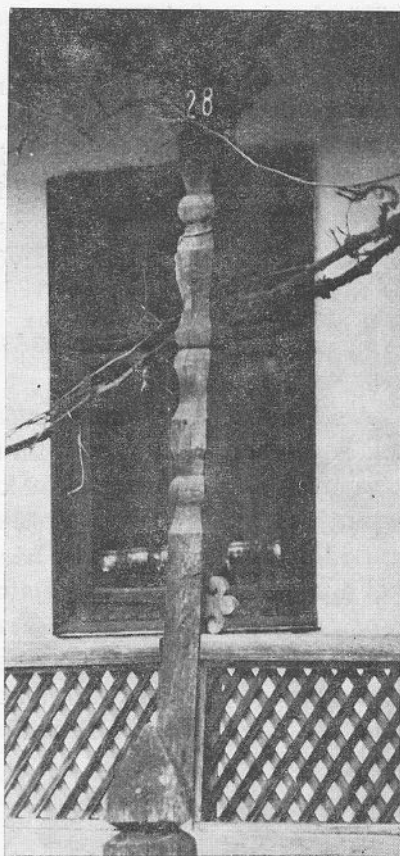
Ha legény vagy leány a halott, fejfáját a temetési menettel a koporsó után viszi felváltva egy-egy legény vagy leány.

A sír behantolása közben az *akna* megbolygatatlan oldalába mintegy 60 cm mély, a fejfának megfelelő átmérőjű gödröt ásnak a halott feje iránt. Ennek aljába lehetőség szerint lapos követ helyeznek, erre engedi a fejfát az azon átdugott szerszámnyéllel igazgatva két férfi. Amikor a hantot felhalmozzák, a fejfa környékét is feltöltik földdel, és jól letapossák, hogy a sírjel el ne billenjen.

A *padlanfa* deszkáit, a *gadnárfa* cölöpjeit a fejfafaragó mellett dolgozó segítő, vagy az elhunyt rokonságának egy tagja készíti el. A beszállított fatörzsből bárdolják ki a deszkát, ugyanazokat a szerszámokat használva, mint a fejfafaragó. Ugyancsak kifa-

45. kép. Testvér gyermekek tulipános fejfái. Tornakápolna

46. kép. Tornácoszlop. Tornakápolna

ragják a hat cölöpöt, s a keresztfákat. A deszkákat a földre fektetve *egybeprésztják*, ellenőrzik illeszkedésüket. Elkészülve alkalmi segítőtárrsal kiviszik a sírhoz, ahol pontos méretre elkészítik, és még egyszer ellenőrzik.

A fejfafaragók munkájukat *egy köszönömért* végzik, pénzbeli fizetséget soha nem kapnak. A sírásókkal és más segítőkkal együtt ők is hivatalosak a torra, ahol a háziak megköszönik fáradságukat. A gyászoló rokonság azonban megtalálja a módját, amikor a fejfafaragónak *visszasegíthet*. Az egymásrautalt falu-

közösség alaptörvénye, hogy *csak úgy élhessünk, ha segíti egy a mászt.*

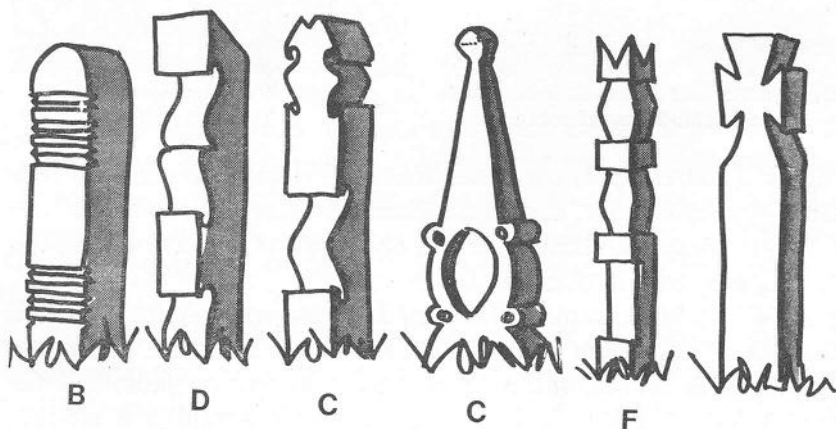
A fejfa — s a sírjel általában — a hozzátartozók számára tulajdonképpen magát az elhunytat képviseli. A sír melletti beszélgetés alkalmából önkéntelenül is a fejfa felé fordulnak, ha az elhunytól beszélnek, meg-megsimítják a fejrészt. Amikor pedig pl. fényképezésre kérnek, úgy állnak melléje, mint egy élő mellé. Az ilyen felvételek az esküvői pár felvételi portréit idézik.

A KIEGÉSZÍTŐ JELEK

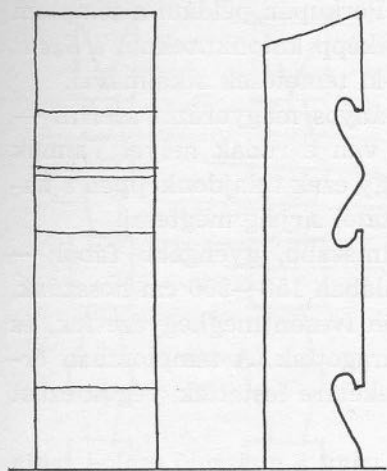
A sírjelen kívül a hanton más állandó és alkalmi kiegészítő jelek is találhatóak, amelyek szintén az elhunyt emlékének ápolására szolgálnak, s a sírjelekkel korrelációba állíthatók. Ilyeneknek tekintjük a *láb fákat*, a *koszorúkat*, és a *kivilágítás* eszközeit.

Lábfának nevezzük azt a három, fából faragott rudat, amelyeket a protestáns temetők sírjain a fejfákkal ellentétes oldalon — a halott lába felől — a sírba ásva találunk.

A lábfák elsődleges funkciója nem a sír díszítése. Ezen a három rúdon viszi ki hat férfi a koporsót a temetőbe. A vizsgált falvak valamennyiében használatos, de nem mindenütt tűzik elhan-

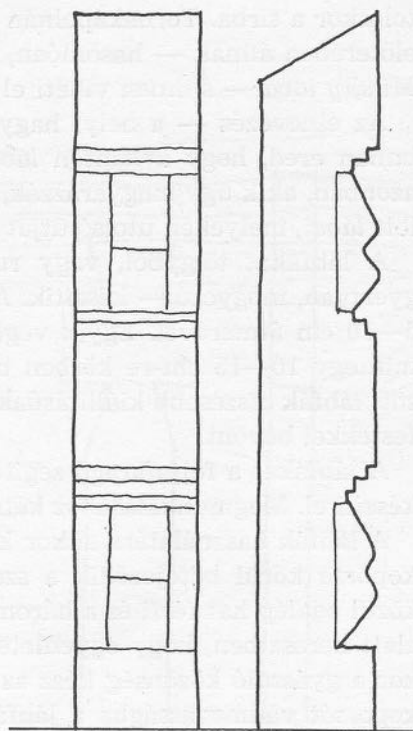

47. kép. Fejfatípusok. Szőlősardó

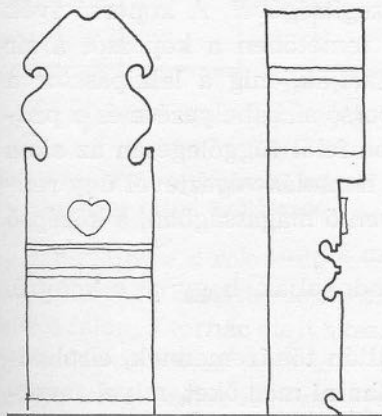
0 20 40 60 80 100 cm

48. kép. Férfi fejfájának méret-
arányos rajza. Szőlősárdó

0 20 40 60 80 100 cm

49. kép. Legény fejfájának méret-
arányos rajza. Szőlősárdó

0 20 40 60 80 100 cm

50. kép. Asszony fejfájának méret-
arányos rajza. Szőlősárdó

toláskor a sírba. Tornakápolnán és Perkupán például a templom előterében állnak — hasonlóan, amiképp katolikusoknál a *Szent Mihály lova* — s innen viheti el ki-ki temetések alkalmával.

Az elnevezés — a helyi hagyományos magyarázat szerint — onnan ered, hogy a hantón *lábtól* van e rudak helye. Vannak azonban, akik úgy magyarázzák, hogy ezek tulajdonképpen a halott *lábai*, melyeken utolsó útját házától sírjáig megteszi.

A lábfákat tölgyből, vagy rugalmasabb, gyengébb fából — gyertyán, mogyoró — készítik. Általában 150—200 cm hosszúak, 5—10 cm átmérővel. Egyik végükön ívesen meghegyezettek, és mintegy 10—15 cm-re körben befaragottak. A templomban őrzött lábfák díszesebb kiállításúak: feketére festettek, végük ezüst festékkel bevont.

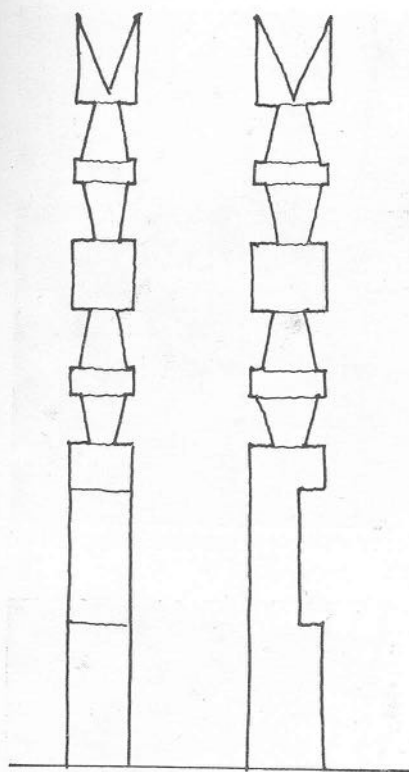
A lábfákat a fejfafaragó segítője vagy a gyászoló család tagja készíti el. Megmunkálásához kétnyelű kést használ.

A lábfák használatára akkor kerül sor, amikor az udvarra tett koporsó körül befejeződik a szertartás. Ekkor a hozzátartozók közül odalép hat férfi és a három lábfát úgy helyezi el a koporsó alatt keresztben, hogy egyenletesen oszoljon meg a teher. Amikor a gyászoló közönség kész az indulásra, a férfiak felemelik a koporsót vállmagasságba a lábfák segítségével. A koporsóvivők menet közben váltják egymást. A temetőben a koporsót a sír száján keresztbe fektetett lábfák tartják, míg a lelkipásztor a megfelelő szertartást elvégzi. A koporsó sírbahelyezése és a *padlanfák* beillesztése után a halott lába felől függőlegesen az *akna* oldalához állítják a három rudat. A hantolás végeztével úgy rendezik el őket, hogy a két szélső egyenlő magasságban, a középső pedig mintegy 10 cm-rel magasabban álljon.

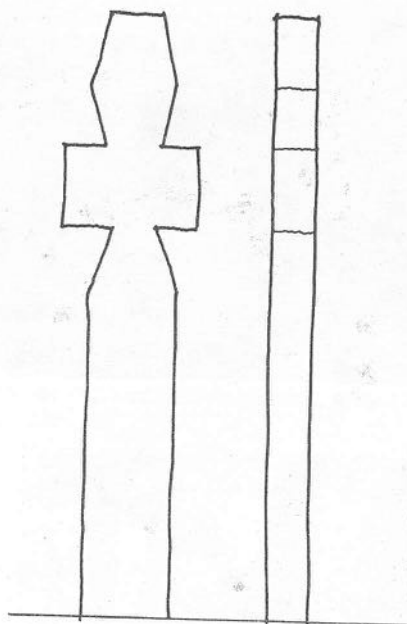
A lábfák sírba helyezését azzal indokolják, hogy az a halotté, *öt vitték ki rajta, az már az övé.*

A vékony farudak néhány év múltán tönkremennek, elrohadnak. Már egy év múltán is alig találhatni meg őket, mivel zavarják a kaszálást, s ezért a temetőt gondozó személy a földbe veri teljesen őket.

A sírt a hozzátartozók alkalmi megemlékezésük jelenként virággal díszítik.

51. kép. Fiú fejféjának méretarányos rajza. Szőlősardó

52. kép. Kereszt méretarányos rajza. Szőlősardó

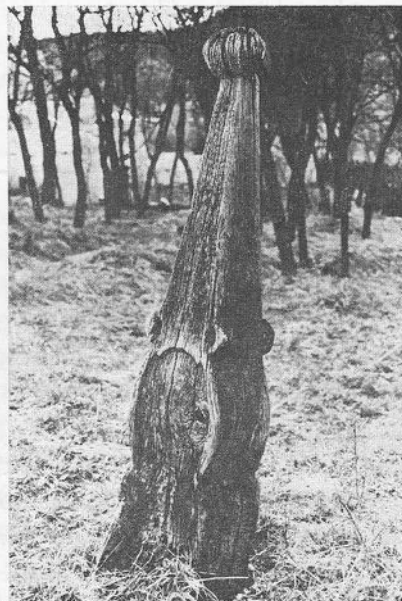
A temetésre a rokonság koszorúval érkezik, a családtagok pedig többet is készíttetnek. Amíg a portáján van a halott, a ház külső falán, a tornác alatt akasztják fel sorba a koszorúkat. A menetbe lépve, innen veszi le ki-ki sajátját és viszi a sírig. Sírbatételkor a legközelebbi hozzátartozók egy-egy koszorút, virágcsokrot vetnek a sírba. Az elhantolás végeztével úgy rendezik el a friss hanton a koszorúkat, hogy a szülők, házasársak, gyermekek a fejfára kerüljön, a közelebbi hozzátartozóké a fejfa elé, a további koszorúk a sír fennmaradt két oldalát foglalják el. Méltó

53. kép. Temetőrészlet az Alsó temetőben, előtérben a 95. sz. leány-fejfa.
Szőlősardó

54. kép. Férfi fejfa (92. sz.) Szőlős-
ardó

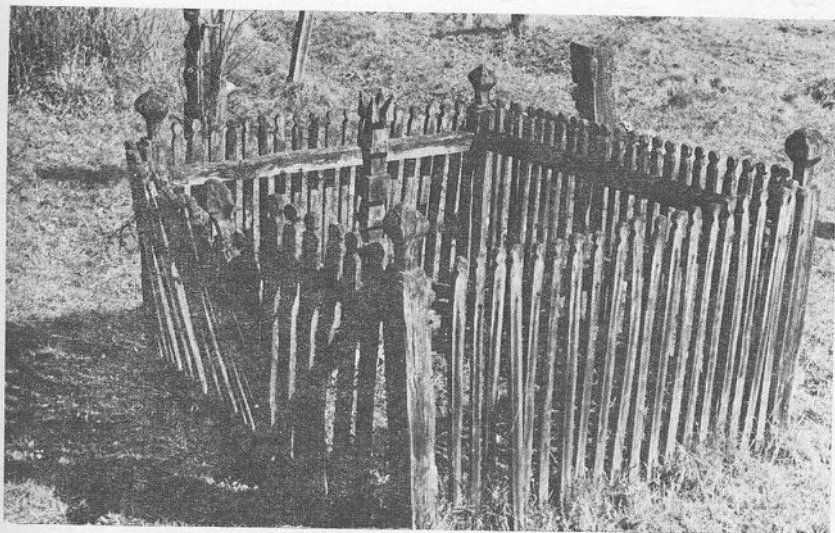
55. kép. Férfi fejfája (1. sz.).
Szőlősardó

56. kép. Asszony fejfája (88. sz.)
Szőlősardó

57. kép. Gyermek fejfája (81. sz.)
Szőlősardó

58. kép. Fiú kerített fejfája (162. sz.). Szőlősardó

végtisztességnek azt tartják, ha az egész sírt elborítják a koszorúk — ma már többszörösen is.

A koszorút az 1930-as évekig házilag készítették, azóta azonban a környező városokban vásárolják. Az utóbbi 20 évben olyanmire elterjedtek a művirágok, hogy ma már élővirág koszorút szinte nem is illik temetésre vinni, mivel az korán elhervad.

Az idősebbek számára barna — azaz sötét színű (lila, bordó, kék) —, a fiatalok számára pedig világos — fehér, rózsaszín, vörös — virágokból állítják össze a koszorút.

A virágokat és koszorúkat egy hónapig hagyják a síron. Amikor a hant formáját kialakítják, ezeket eltakarítják.

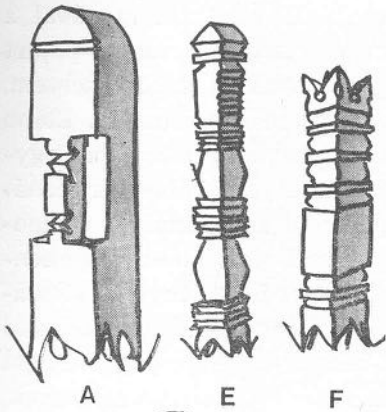
A hant ültetett virágait a megemlékezés alkalmával vágott — részben városból hozatott, részben a paraszti kertekben éppen megtalálható — virágokkal egészítik ki. Csokrukat mindig a sírjel előtt — ha több van — a hant hosszanti középvonalába helyezik el, a földbemélyített egyszerű víztartó edényekbe (cserépedények, üvegek, ill. konzerves dobozok).

Halottak napján a sírhantot megtisztogatják, formáját helyreállítják, egy-két nappal az ünnep előtt fenyőt vágnak az erdőben, vagy hozatnak. Ezzel az egész sírt beborítják. Akinek ez nem áll módjában, az a hant földjét igazgatja el simára kapával, gereblyével. Előzőleg vásárolt fehér, vágott *krizantémot* is visznek magukkal az ünnepre készülődők. Nagyobb csokrot a fejfa elé, kisebbeket a sírhant középvonalába, egyes virágokat pedig — mintegy keretként — a hant peremére helyeznek el.

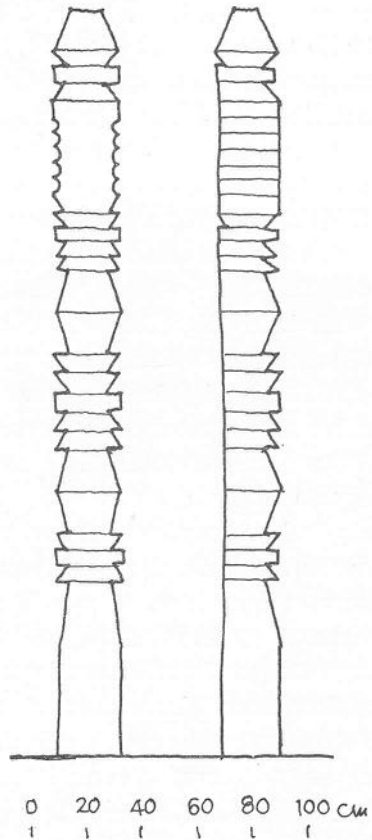
A halottak ünnepének legjellegzetesebb kiegészítő sírjele azonban a koszorú. Ez ma már szintén művirágból készül. A 30-as évek előtt azonban ki-ki maga készítette. A házilag készített koszorúk alapformája rugalmas vesszőből — mogyoró — patkó alakban meghajlított, végein zsineggel, hánccsal rögzített kávaforma volt.

A készítés kizárólag az asszonyok feladata volt, akik október utolsó hetében csapatostul mentek ki a környező hegyoldalakra *télizöldet* gyűjteni. Kosárba szedték az avar alatt meghúzódó örökzöld növényt. Fűz- vagy mogyorófából ujjnyi vastag vesszőket vágtak. Estelente azután a szomszédok összegyűltek, s közös

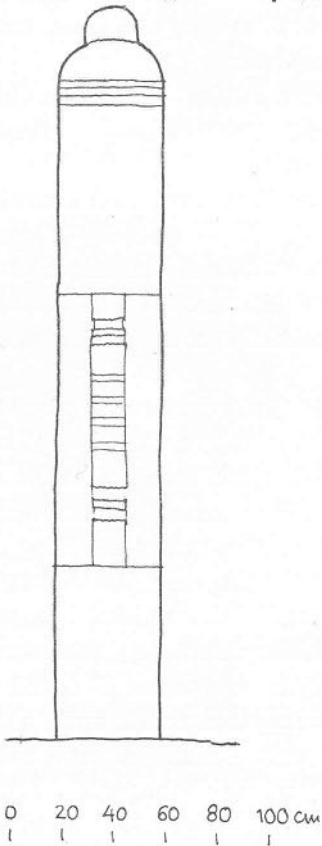
59. kép. Fejfaformák. Terezstenye

60. kép. Asszony kontyos
fejfájának méretarányos rajza.
Terezstenye

61. kép. Fiú fejféjának méretarányos rajza.
Terezstenye

munkával készítették el a koszorúkat. Ki-ki hozta magával a nyersanyagot és ollót, cérnát, zsineget, valamint színes papírt (főzéshez használt porpaprika üres, piros zacskóit, később selyem, illetve krepp-papírt, amit a boltban jóelőre beszereztek). Előbb a vesszőket meghajlítva összekötik végeiket. A télizöldből egy-egy marokra valót elrendeznek, hogy könnyen köthessék cérnával csokorba őket. Az ügyesebbek papírból alakítanak ki virágokat úgy, hogy a tenyérszerű széles papírcsikokat előbb összehengergetik, alul cérnával összefogják, fölül pedig szétnyitva visszahajtogatják, illetve ollóval bevagdadják. Megint mások a télizöld csokrokat kötik a kávéra, s helyel-helyel egy-egy papírvirágot is illesztenek közéjük. Munka közben fesztelenül beszélgetnek, megemlékeznek egy-egy elhunyt hozzátartozójukról, de mindekelőtt életük, gondjaik foglalják el őket.

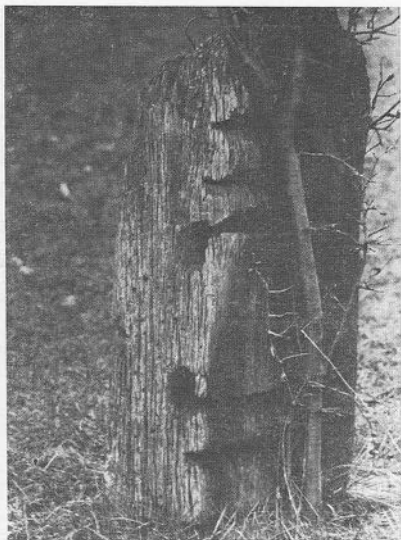
A kész koszorúkat Halottak napján délután ki-ki maga viszi ki a sírra, s akasztja a fejfára úgy, hogy az az előlapot eltakarja. Dróttal rögzítik a fejrészbe vert szöghöz.

A koszorúk télen át a fejfákon maradnak, tavasszal a sírok beültetésekor távolítják el őket, elégetve a többi gazzal.

A sír kivilágítása halottak napján erősen élő szokás a protestánsok között is, melyet nagy kedvvel és szeretettel gyakorolnak.

A sír kivilágításához gyertyát használnak, melyet már hetekkel előre meghozatnak a boltossal.

Az ünnep délutánján a család lehetőség szerint minden tagja együtt megy ki a temetőbe. A felnőttek, a gyerekek buzgó segítségével, a fenyővel, illetve virággal borított síron a földbe dugdosva rendezik el a gyertyákat: általában a hant peremén körbe keretet formázva. Negyven-ötven szál gyertya is kerül egy-egy sírra. A gyertyákat napszálltakor gyújtják meg. Az elhunytól, egymás gondjairól beszélgetnek a sírnál összetalálkozó, egymást olykor csak igen ritkán viszontlátó, távolabbi településekre elszármazott rokonok. Besötétedéskor az asszonyok Teresztényén egy-egy gyertyát véve a kezükbe összegyülekeznek, amíg a gyertya ég, református énekeket énekelnek. Ezalatt teljessé válik a sötétség, s *mint a földreszállt csillagok*, úgy lobognak a falu felett a temetőben a gyertyák. Az éneklés végeztével ki-ki meg-

62. kép. Csonka fejfa az Egykori temetőből, Terezstenye

63. kép. Temetőrészlet a Régi temetőből (balról jobbra: 42. sz., 43. sz., 32. sz., 60. sz.). Terezstenye

várja míg a hozzátartozói sírjain a gyertyák elhamvadnak, s csoportos beszélgetés közt hazatérnek.

Akik kisgyermekek végett, vagy idős koruk okán a temetőbe ilyenkor ki nem mehetnek, a ház előtti tornácon, az ablakban, betegeknel az ágyuk melletti kis széken gyűjtják meg a gyertyákat.

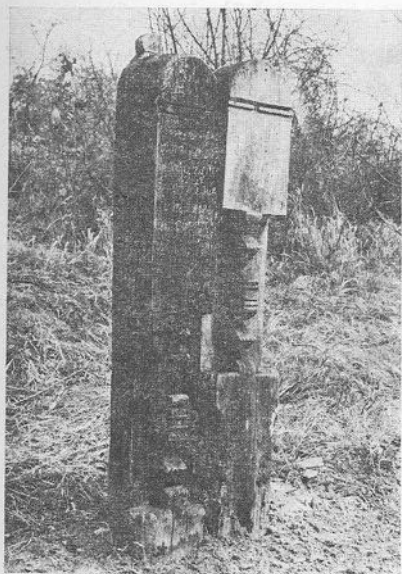
A teresztenyeiek tapasztalata és hite szerint Halottak napja délutánján mindig derült, szélcsendes, kedves idő van. Este azonban mindig feltámad a szél, s éjszakára esőre fordul: üzennek a holtak.

ÉLŐK — JELEK — HOLTAK

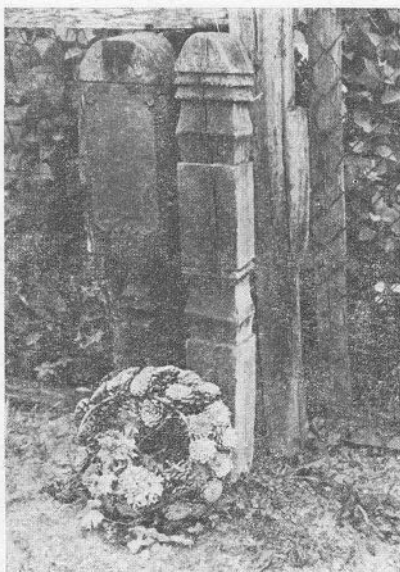
A temető jelek rendszere, amely a faluközösség számára érthető, fennállását a helyi kultúrában betöltött szerves funkciója indokolja. Értelmezését a hagyomány biztosítja.⁷⁰

A temető komplex jelrendszer. A különböző világképeknek megfelelően egymásra épülő jelrétegek az elhunythoz kapcsolódnak. A jelek alapvető funkcióját ismerhetjük itt meg, amelyek egy természeti tény — az élő szervezet működésének megszűnését — beburkolva, az emberi társadalom számára feldolgozhatóvá, a kultúrába beépíthetővé tesznek. További jelek a társadalom belső viszonyait segítenek rendezni ez alkalommal. A jelek e funkcióját fejezi ki a megállapítás: a kultúra jelek rendszere. A temetkezési szokások különösen gazdagok e tekintetben, hiszen egy nyitott rendszert, a faluközösséget hivatottak megvédeni a belső szerkezet szétesésétől, szélsőséges energiavesztésektől, amelyek lehetőségét e közösség egy tagjának elvesztése veti fel.

A temetés, a temető része a temetkezési szokássornak. A magyar paraszti hagyományban e szokássort három fő részre tagoljuk: megkülönböztetjük a halálra való felkészülés eseményeit, másodsor a halál és a tor közötti események sorát, s külön vizsgáljuk az elhunyt emlékezetének időszakát. Ez utóbbi egység magában foglalja egyrészt a hozzátartozók gyászát, másrészt az el-

64. kép. Házaspár fejfái (37. sz.).
Teresztenye

65. kép. Apa és fia fejfái (19. sz.)
Teresztenye

hunyt nyughelyének gondozását. Vizsgálatunk tárgyát az utóbbi részegység jeltani vonatkozásai képezik.

Az élők lakóterülete és a temetők falun belüli viszonya értelmezhető jelszerűen: a temető hangsúlyosan megkülönböztetett, de szervesen illeszkedő része a településnek, élők és holtak ambivalens kapcsolatáról tanúskodik.

A temető zárt egész, mind területileg, mind jeltani szempontból. Kerítése nemcsak fizikai akadályt képez, hanem a hozzá tapadó hagyományok révén kulturálisat is. Ezen egyértelműen körülhatárolt területen belül sajátos jelrendszer működik.

A temetőn belül mindenekelőtt a sírok, sírsoportok viszonyai jelölnek. A temető egészének e térbeli tagolódása proxemikus jelrendszerként értelmezhető. A jelentés a sírok és valamely megkülönböztetett pont viszonyában — pl. Ragályon a kápolna, Perkupán a temetőkapu — vagy egyszerűen az összetartozó és elkülönülő sírsoportok kialakításában — pl. Tornakápolna, Teresztenye, Szőlősardó — kódolt. A vizsgált temetők ily módon jelzik a

vallási, a származási különbségeket, és az erkölcsi megítéltséget. A térbeli tagolással jelölt tartalmak bináris oppozícióba állíthatók:

<i>közelség:</i>	<i>távolság:</i>
protestáns	nem-protestáns (katolikus—izraelita)
törzslakos	jövevény
<i>jó (sikeres):</i>	<i>rossz (sikertelen):</i>
mi-csoport	ők-csoport

A sírcsoportokon belül a sírok, mindenekelőtt azok fő jelei — esetünkben a fejfa — hordoznak információkat.

A sírcsoportok a település társadalmi csoportjainak megoszlására utalnak, míg az egyénekre vonatkozó adatokat az egyes sírokon álló jelek közlik, amelyekhez alkalmanként kiegészítő jelek csatlakoznak.

Mindenekelőtt a sírjelek formai különbözősége szembeűnő: a felekezeti hovatartozást jelölik. Az elhunytak vallásbeli különbözőségét épp olyan szükségesnek tartották hangsúlyozni e falvak lakói, mint ahogy életükben is fontos szerepe volt ennek. A sírok rendjével, térbeli tagolódásával összevetve, a sírjelek így kifejezik, mely vallásúak a törzslakók és melyek a jövevények, milyenek a felekezetek közötti erőviszonyok. A protestánsok sírjelei hagyományosabbak, mint a katolikusoké. A zsidóké pedig teljeseen elűtnek a földművesekétől.

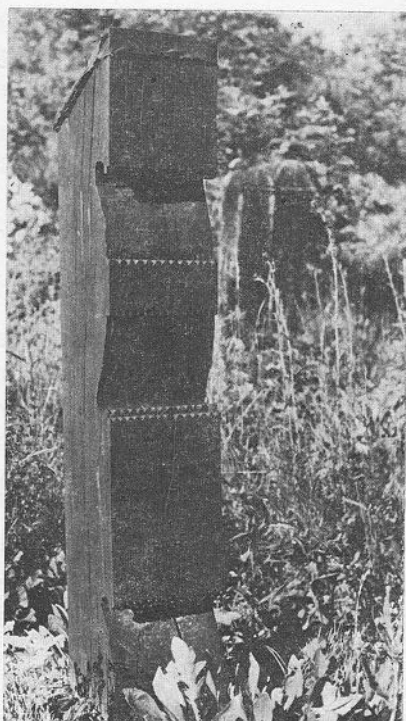
A továbbiakban a protestánsok sírjelét, a fejfát vizsgáljuk meg közelebbről.

A sírjel anyaga a természeti környezetre utaló tölgy. A márványból, kőből készült síremlékek a harmincas években tűntek fel, s az integráló társadalmi berendezkedés helyi képviselőit jelezték, akik a helyi hagyományokon túli kultúrához igazodtak (jegyző, tanító, pap). Néhány esetben a váratlanul elhunyt fiataloknak, illetve a szeretett házastársaknak is kő síremléket állítottak a hozzátartozók.

A sírjel anyagának különbségei tehát megkülönböztetett társadalmi helyzetet, illetve rendkívüli súlyú veszteséget jelölnek.

66. kép. Leány fejfája (32. sz.).
Teresztenye

67. kép. Szőlősardón készült új,
géppel megmunkált férfi fejfa
(87. sz.). Teresztenye

A fejfák méretbeli különbözősége a *gyermek*ek és *felnöt*tek, *fiatalok* és *idősek* közötti különbözőséget tünteti fel, alkalmanként pedig — házaspárok fejfáinál — a *nemek közöttit* is.

A fejfák formai megjelenésükkel mindenekelőtt az *elhunytat*, az *embert* „jelentik”. Eredeti formájuk feltehetően felismerhetőbben ábrázolt ember alakot, mai formájuk az ikonikus jelek szimbólummá fejlődését példázza.

A falvanként változó formájú fejfák lokálspecifikusok, jellemzőek a településekre. Az idegen faluból származót elütő formájú fejfája tünteti fel.

Azonos temetőn, azonos típusokon belüli formavariáns hangsú-

lyozottan jelöli a nemek közötti különbségeket, gyakran pedig külön forma alakul ki férfi és nő feltüntetésére.

A felnőttekétől szembetűnően megkülönböztethetők a fiatalok sírjelei, amelyek szintén feltüntetik a nemeket. A kisgyermek korban elhunytakat — nemre való tekintet nélkül — általánosan tulipános fejfával jelzik.

A fő formát tagoló díszítmények jelmegfeleléseit a hagyomány nem őrizte meg, a vízszintes és függőleges rovásokról feltesszük, hogy életkort jelölhettek.

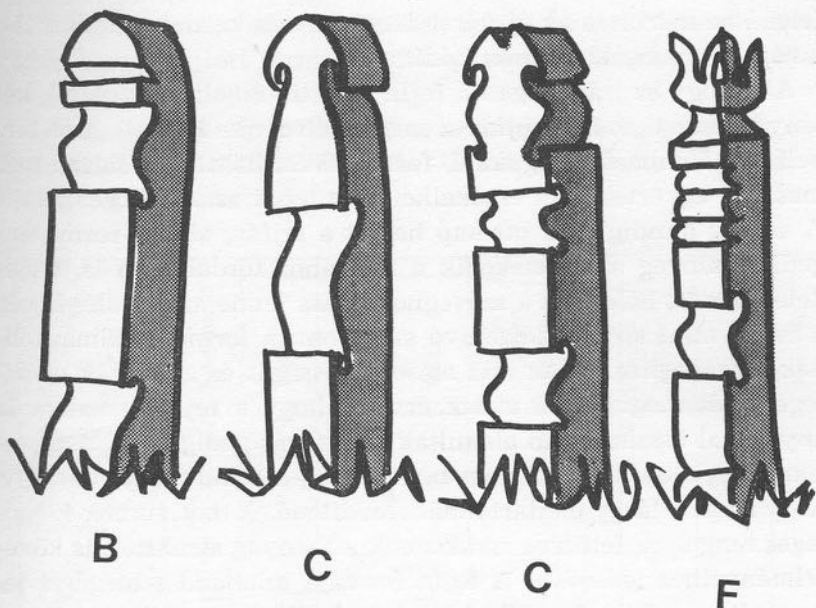
A síkdíszítmények nem kapcsolódnak szervesen és feltétlenül az alapformához. Láthatólag könnyebben is követik a városi előképeket. A síkdíszítmények egytagú, ikonikus jelek, s általában egy jel áll egy fejfán, ritkán kapcsolják őket össze. Területünkön a következő jelmegfelelések ismeretesek:

kör	= Nap (élet; teljesség)
cserépből kinövő fa, virág	= élet (élet és halál egysége)
szomorúfűz	= élet + „a gyász szomorúsága” (temetői közhely)
bimbó	= fiatalon elhunytak
tölgylevél	= férfi
szív	= asszony; fájdalom

A síkdíszítmények tehát az életet, a rendkívüli életkort, a nemet tüntetik fel.

A fekete festéket a gyász jeleként értelmezik. Korábban a gyermekek és a felnőttek közötti különbséget a fiatalok fejfáinak fehérrel, világoskékkel vagy rózsaszínnel való befestésével is nyomtatékosították.

A felirat az elhunytira vonatkozó információkat az előbbiektől idegen módon, az egész magyar nyelvterületen egyaránt értelmezhető jelrendszerben közli. A közlemény felépítése sablonokhoz igazodik, s meglehetősen zárt formát mutat: csak az elhunyt személyre vonatkozó legfontosabb adatok váltakoznak feliratonként, a gyászoló rokonság kötődését, érzelmeit országSZerte használt kifejezésekben, toposzokban fogalmazzák meg. A közleményt

68. kép. Fejfatípusok. Égerszög

mindenkor azonos formula nyitja és legtöbbször megegyező zárja. Ez a szerkesztésmód a legfontosabb, az elhunyt személyére szóló adatokra irányítja az olvasó figyelmét, de egyúttal állandóan hangoztatja a temetői kontextust. Az efféle közleménykonstrukció a paraszti közhasználatban általános: előre gyártott, a kultúrában felhalmozott, közhelyszerű sablonokhoz kapcsolódik az egyedi információ.

A szakirodalomban is megoldatlan probléma: papok, kántorok, tanítók vagy parasztek szerzeményei-e a néptől általában idegen pátoszú, olykor kimondottan kenetteljes fejfaszövegek. Igen tanulságos lenne megfigyelní, hogyan kapott helyet e tipikusan paraszti használati tárgyon — a feján — a leromlott magas-irodalom e megnyilatkozása. Vajon nem írástudatlanságuk miatt voltak-e kénytelenek a népi közösség tagjai nem közülük való írástudónak átengedni a szöveg helyét a feján, miután a térbeli és síkbeli jelek jelentései, hagyományos értelmezése lassanként

feledésbe merült, s az új jelrendszer, az írás kezdett mindinkább a népi közösségekben teret hódítani?

Azt, hogy az írás idegen a fejfa plasztikus jelrendszerétől, két tény igazolhatja: 1. A fejfák szemlélőjükre mindig érett, erős térbeli megfogalmazottságukkal, formájukkal hatnak. E forma már mesziről egyértelműen érzékelhető. Ez tehát az elsődleges jelölő. A szöveg mindig csak ott kap helyet a fejfán, ahol a forma engedi: a szöveg alkalmazkodik a formához tördelésben is, terjedelemben is, holott ha a szöveghordozása lenne az elsődleges cél, a fejfát mint sírjelet létrehívó szempont, a forma alkalmazkodik a szöveghez. 2. Az írás másodlagosságát és a formák elsődlegességét megvilágító másik érv az, hogy a fejfa formái a fa anyagával összhangban alakultak ki, az írás pedig nem. A plasztikai megjelenítés soha nem bontja meg a kiinduló formát úgy, hogy ezzel a tárgy élettartalmát rövidítené. A motívumok függőleges tengelyre felfűzve sorakoznak a faanyag strukturális követelményeihez igazodva. A fejfa formája mindaddig megőrzi jelentését, ameddig fennáll. Az írás a fejfán — mivel természete szerint széles, horizontálisan kiterjedő felületet kíván — rövid, természetellenes egységekre töredezik, mely a szöveg értelmezését is zavarja. A vésett, karcolt felirat egy évtized múltán már teljesen értelmezhetetlenné válik.

A fejfa térbeli megformáltsága és felirata két egymást zavaró jelrendszer, amelyek egymás rovására igyekeznek kiteljesedni.

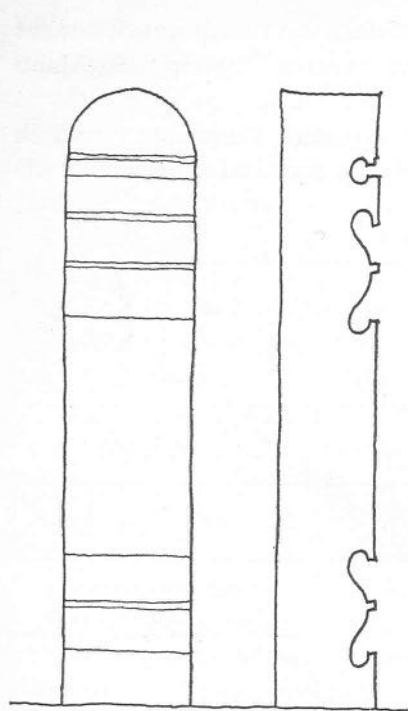
Az utóbbi másfél évtizedben mind több sírjelen fényképpel egészítik ki a hagyományos információkat. Ez lehetőség szerint az elhunyt utolsó fényképe. Különösen a fiatalon, illetve életük de-lén eltávozottak sírjain figyelhetők meg. A fénykép ikonikus jele magát az egyént mutatja. Pontosan, de egyúttal igen szűk kör számára (azok számára ugyanis, akik a fényképen látható személyt már életükben ismerték) közvetít információt.

A fejfán többféle kódolási mód rétegződött egymásra. Feltehetően a legrégebbi, a térbeli tagolás jelnyelve: a forma, valamint a hozzákapcsolódó színezés; a síkdíszítmények különféle kultúrák világképének megfelelő szimbólumok, később kapcsolódtak a hordozó formához; a szöveg minden bizonnyal a forma

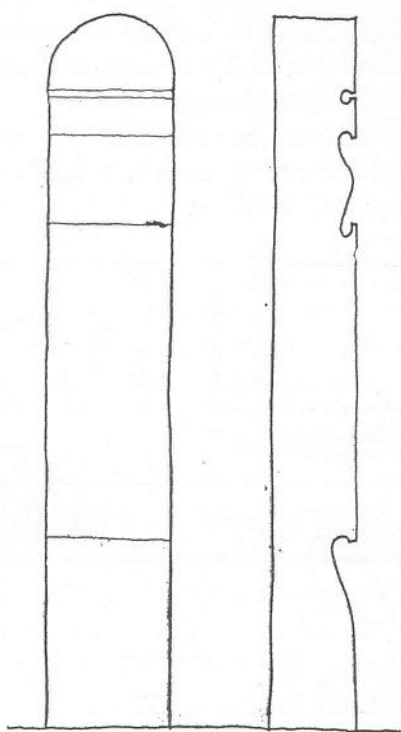
és a síkdíszítmények jelentésének feledésbe merülésével, azokat kiszorítva hódított teret a sírjelen; végül a fénykép a legújabb világgéphez kötődik.

Érdeemes egymás mellé állítva szemügyre venni, hogy melyik jelrendszer — melyik világgép — mit tartott fontosnak az elhunyttról közölni:

	Az elhunyt	Neve	Neme	Kora	Családi állapota	Vallása	Rangja	Származása	Erkölcsei megtétele
A sírok elhelyezkedése						×		×	
A sírjelek formája	(X)					×			
A fejfa									
Anyaga				(X)			×		
Mérete				×	(X)				
Formája	(X)		×	×	(X)			×	
Színe				(X)					
Síkdíszítménye			×	(X)	(X)				
Felirata		×	(X)	×	×	(X)	(X)		(X)
Fénykép	×		×	×	(X)		(X)		

69. kép. Férfi fejfájának méretarányos rajza. Égerszög

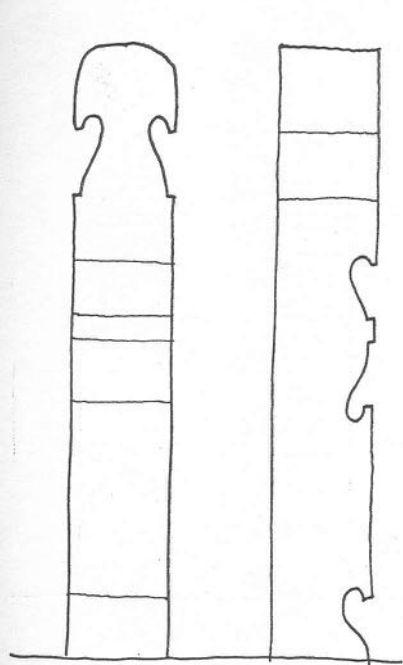
70. kép. Férfi fejfájának méretarányos rajza. Égerszög

A fejfák formáját kialakító világkép számára nem az egyes egyének, hanem az őket közösséggé formáló paraméterek fel-tüntetése a fontos. Az együttműködő társadalom alapja a család, az egyének csak mint a család egy tagjának van fontossága.

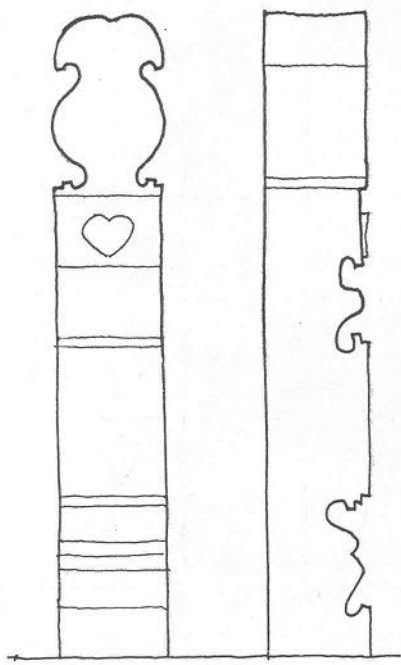
A felirat már egy másik világképhez igazodva az egyénre kon-centrálva adja meg a reá vonatkozó adatokat.

A fénykép pedig már az egyén közvetlen hasonmását nyújtja, az individumot jeleníti meg.

A jelek így szemlélve tulajdonképpen a szociológiai vizsgálá-

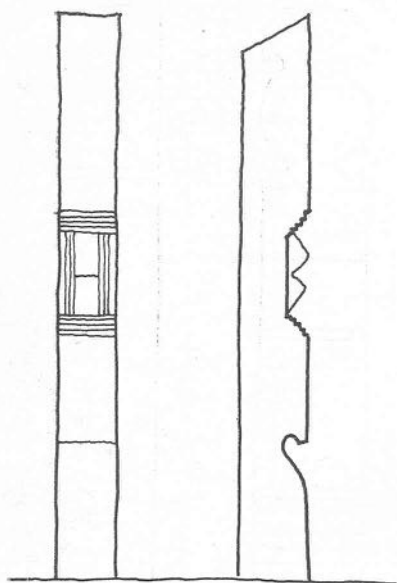
71. kép. Asszony fejfájának méret-
arányos rajza. Égerszög

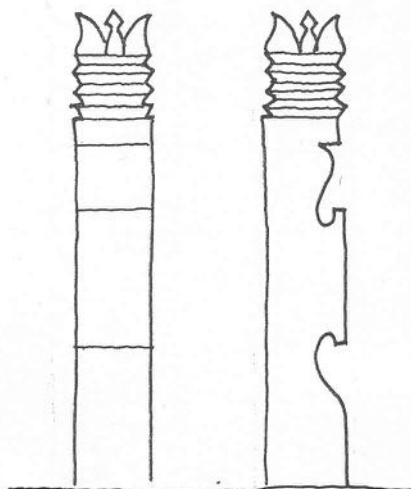
72. kép. Asszony fejfájának méret-
arányos rajza. Égerszög

tokból jól ismert fejlődési folyamatokat, a paraszti társadalom belső szerkezetének átalakulását is jelzik.

Megfigyelhető bizonyos tartalmak halmozott jelezése — életkor, nem, családi állapot, vallás, származás —, amelyek a helyi közösség társadalmi normáit és az egyént benne meghatározó paramétereket hangoztatják. Idősek és fiatalok aránya a közösség belső szerkezetére utal, ha túl sok fiatal halottról tanúskodnak a temető jelei, minden bizonnyal a helyi társadalom struktúrája is felelős ezért. Házások és nem-házások aránya a közösség fennmaradása szempontjából igen fontos. A vallási megoszlás arányai a lakosokat összetartó és elkülönítő erők mértékére utalnak, s a vallási csoportok erőegyensúlyáról informálnak. A származási

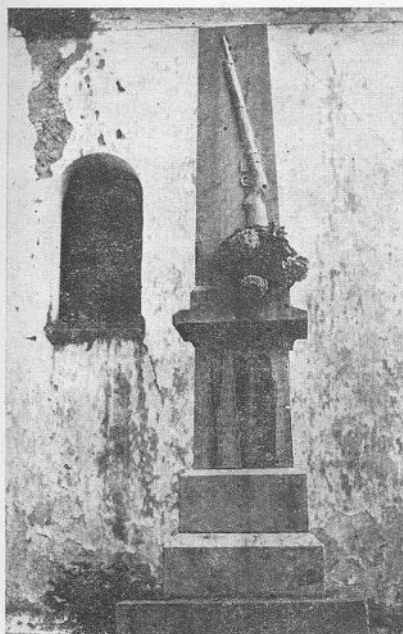
0 20 40 60 80 100 cm
 73. kép. Fiú fejájának méretarányos rajza. Égerszög

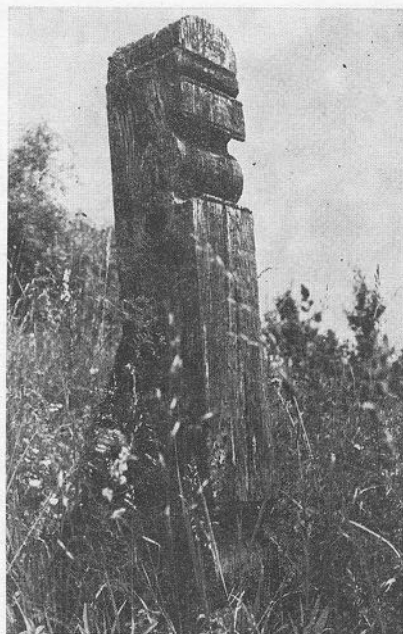
0 20 40 60 80 100 cm
 74. kép. Leány fejájának méretarányos rajza. Égerszög

közösség e hangsúlyozásával egy-egy település legelementárisabb összetartó erejére hivatkozik. Ugyancsak az egység óvása érdekében zárják ki egy-egy falu lakói maguk közül életükben és holtukban azokat, akik a hagyományos normákhoz nem alkalmazkodnak, vagy nem tudnak alkalmazkodni. A temető jelnyelvén tehát a társadalmat éltető és összetartó agenetikus parancsok hagyományozódnak.

E kommunikációs kapcsolatban az *adó* szerepét mintegy a halott közösség, az elődök töltik be, akik egykori életükkel formáltak és újraformáltak öröklött hagyományaikat, s életvitelük tapasztalatait számtalan módon kódolva örökítették a következő nemzedékre. Az *információ tartalma* nem más, mint mindazon tapasztalatok és utasítások összessége, melyeket egy adott közös-

75. kép. Első világháborús emlékmű a református templom kertjében. Égerszög

76. kép. Férfi fejfája. Égerszög

ség tagjai elhunyt társuk emlékének őrzésére és tiszteletére legalkalmasabbnak ítelt, s amelyek figyelembevételét a következő nemzedékektől elvárják. Ezen információ egy-egy népi közösség jellegzetes természetkezési szokásaiban és temető-kultúrájában fejeződik ki. A kód maga a temető, amely vizuálisan dekódolható, a számos információ strukturálója, a változatos térbeliség. A *jelcsatorna*, melyen át az információk a címzettekhez jutnak, a hagyomány, a tradíció. Hibátlan funkcionálását állandóan veszélyeztető *zaj* végsősoron az idő múlása, amely új, meg új létszituációkat produkálva veszélyezteteti legközvetlenebbül a hagyományozás folyamatát. Az információ *címzettje* az éppen élő közösség, amely az érkező közleményeket a hagyomány ismeretében dekódolja, majd saját körülményeivel szembesítve azokat elfogadja, vagy módosít rajtuk. A hagyomány parancsoló erejét a ve-

vők és adók közötti visszacsatolás lehetetlensége nyomatékosítja.

Végkövetkeztetésképpen megállapíthatjuk, hogy a temető statikus, archaizáló rendszer (a hagyomány klasszikus, zavartalan kifejeződésére nyit teret), míg a falu mobilis modernizáló rendszer: a hagyomány alkalmazhatóságának, életrealitásának örök próbája. A halott falu őrzi az élő falu erkölcsi értékrendjét. A temetőben viszontláthatjuk az élő falu társadalomszerkezetének modelljét.

A temető itt felvázolt proximikus kódrendszere kiegészül auditív, vizuális, gesztusos és kinezikus jelekkel, amelyek tradicionálisan szabályozott vagy spontán formában a temető területén formálódnak meg, általában a sírokhoz, sírjelekhez kapcsolódva (temetés, Halottak napja, sírgondozás alkalmi).

E kódrendszer komplex kommunikációs hálózaton keresztül fejt ki hatását. Elsőrendű feladata a halottak, továbbá — a halottra vonatkoztatva — élők és holtak, valamint továbbélők viszonyát jelezni.

A temetkezési szokássor hangsúlyos, aktív és aktivizáló szakasza az a három nap, amely a halál beállta és a tor között telik el. E napok alatt mind több kód, egyre több jelcsatorna alkalmazásával bővítik az értesítettek számát, mígnem az a temetés napjára az egész faluközösségre kiterjed. Legnagyobb hatékonysággal ez a jelrendszer akkor kezd működni, amikor az udvarra teszik a koporsót, s tart addig, míg a tort meg nem ülik: tehát az elhunyt és az élő közösség végleges elválásakor.

Búcsúztatáskor, az udvarra tett koporsónál a hozzátartozók töltik be az adók szerepét, s az egybegyűlő falubeliek a vevőét. Ők a korábban — szóban, gyászviselettel, harangozással stb. — szétsugárzott hírre válaszként jelennek meg, s élenként figyelő közönségét alkotják a hozzátartozók búcsúzásának, melyet azok fokozott, sőt szélsőséges gesztusokkal, mimikával, kötött és spontán szövegekkel, énekkel, ruházatuk megváltoztatásával, a koporsóhoz való közvetlen közelségükkel nyilvánítanak ki.

A menet — hagyományos rendhez igazodó vonulásával, a résztvevők gesztusaival, kellékeivel, a főhelyen a koporsóval —

77. kép. Asszony fejfája. Égerszög

78. kép. Kidőlt fejfa gazdátlan siron. Égerszög

79. kép. Lábfák. Égerszög

maga is igen hangsúlyos jelkomplexum, amely még kiegészül énekléssel, illetve templomi harangszóval. A menetben haladók az *adó*k, s tulajdonképpen az egész faluközösség a *vevő*. Értesítettségüket — pozitív *visszacsatolás*ként — sokan azzal fejezik ki, hogy kiállnak portájuk kapujába az elhaladó menetet köszönteni.

A temetőben a sír körüli elrendeződés — középpontban a korporsóval, illetve halottal, az azt körülvevő hozzátartozókkal, illetve a rituális-ceremoniális aktusok vezetőivel, a lelkipásztorokkal — *proxémikusan* jelöl.

A tor az elhunytat nélkülöző új társadalmi rendet hirdeti és véglegesíti jeleivel. Az eddig alkalmazott kódcsoportok kiegészülnek a közös étkezés nyomatékosító jelével.

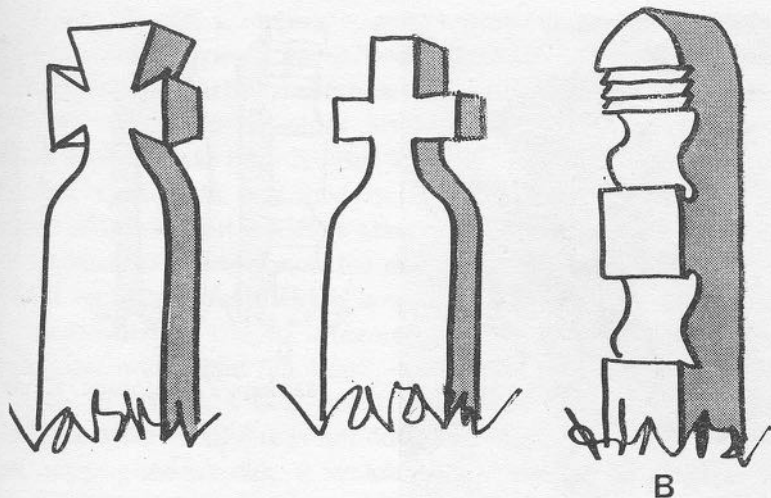
Másik alkalom a temető bekapcsolására a falu életébe a Halottak napja, ez alkalommal a faluközösség tagjai változatos tárgyi jelekkel (koszorú, virág, gyertya, ünnepi öltözet), jellegzetes „kegyeletes” gesztusokkal, kötött és szabad szövegekkel fejezik ki élők és holtak kapcsolatát.

A temetés és a Halottak napja hangsúlyozottan komplex jelrendszeréhez képest a temetőjárás, sírlátogatás alkalmi szerényebben — gesztusokkal, tárgyi kellékekkel, az akció eredményeként a síron található kiegészítő jelek viszonylatainak átalakításával — jelölnek.

A temető területét tehát alkalmanként *vizuális, auditív, kinézikus, proxémikus* és *aktivitációs, tárgyi* kódok hagyományosan szabályozott rendszere köti a faluhoz és annak társadalmához.

TEMETŐ ÉS TÁRSADALOM

A temető tárgy- és jelegyüttese igen szorosan kapcsolódik a falu társadalmához. A *halott falu* zárt rendszer, amelyet az élő falu nyitott rendszeréből érkező hatások alakítanak. A temető maga sajátos tárgy-nyelvén a társadalmat szabályozó alapvető parancsokat fejezi ki, az egyént és közösségi helyzetét legszorosabban meghatározó paramétereket közvetíti.⁷¹

80. kép. Sírjeltípusok. Felsőtelekes

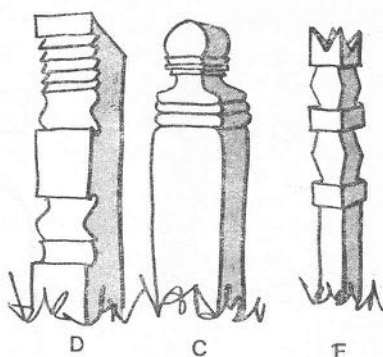
Élő és halott falu kapcsolata leghatékonyabban a temetések alkalmával fejeződik ki:

A faluközösség egy tagjának elvesztése esetén a szükséges tennivalók elvégzésére alkalmas társas munkaszervezeti formát léptet működésbe. E társasmunkában elsőrendű feladat- és szerepkörrel az elhunyt közvetlen társadalmi környezetéül szolgáló család tagjai bírnak. Részt vesznek benne továbbá a rokonsági, szomszédsági, foglalkozási, vallási csoportok tagjai, amelyeknek az elhunyt tagja volt. E társadalmi érdekközösségek tehát az elhunyt személyében egy tagjukat veszítették el. A résztvevők túlnyomó többsége a faluközösség tagjai közül került ki, azonban az integráló társadalom is képviselteti magát a lelkipásztor, a jegyző, ma a tanács képviselőjének személyében.

E társasmunka időkeretéül közegészségügyi okokból hagyományosan három nap áll rendelkezésre.

A temetések alkalmával mindhárom generáció tagjai jelen vannak, de a középső tagjaira hárul az elvégzendő munka zöme. A résztvevők nemek szerinti munkamegosztása az egyéb munkavégzések alkalmával szokásos képet mutatja.

Az alkalmi kooperáció részben gyakorlati (szervezés, szállítás,

82. kép. Fejfátípusok. Kánó

81. kép. Faragott kereszt.
Felsőtelekes

az elhunytat előkészítő, étkeztető stb. feladatok), részben pedig rituális funkciókat lát el.

A feladat elvégzésének halaszthatatlansága az együttműködőket fegyelmezi. Az együttműködés módját hagyományos szabályok — az ún. temetési szokások — írják elő. Ezek biztosítják egyúttal a faluközösség rugalmas belső átszerveződését: a hozzátartozók segítségének és a temetési társasmunkában részt vállaló egyéb feladatok alól mentesítésének feltételeit. A konvenció lehetséges alternatívákat kínáló keretül szolgál, míg a megvalósulás minden alkalommal az adott szükségletekhez alkalmazkodóan egyedi.

Az együttműködésben közvetve tulajdonképpen a település egész közössége részt vesz, a sikert azonban mindenekelőtt azon személyek biztosítják, akik hasonló helyzetekben mindig azonos feladatokat látnak el (sírásó, fejfafaragó, halott-öltöztető, szakácsnő). A lelkész, a kántor, specialistákként működnek közre.

Minden egyes temetés egyúttal intenzív szocializációs alkalom is, amikor a fiatal nemzedék az élet hagyományos feladatait megtanulja, azokra felkészül.

A temetkezési szokások hagyományos társasmunkája kapcsolatot mutat a paraszti gazdálkodás önellátó jellegével. Ez utóbbi fölbomlásával párhuzamosan a temetések alkalmával a századelőig érvényesülő egységes önellátás is átalakult. Az 1920-as, 30-as évektől már nem házilag készítik, hanem a közelebbi városokban vásárolják a koporsót, az 1940—50-es évek óta pedig mind több vásárolt kelléket alkalmaznak. A társadalmi-gazdasági egymásrautaltság fokozatos megszűnésével egyre inkább megnyílik az út a városi példák követésére, ahol a temetéseket fizetett specialisták, illetve intézmények végzik, hivatali szervezésben, napi munkában (95. kép).

Élők és holtak, a falu teljes társadalmának egybekapcsolódásáról az ősök évenként ismétlődő hagyományos ünnepe, a Halottak napja gondoskodik. A szokásgyakorlat fő színhelye a temető, kiegészítő területe pedig az élők otthona. Az ünnep előkészítése, a szükséges kellékek elkészítése, s gyakran magának az ünnepi aktusnak a levezetése is kifejezetten női munka. A sírok gondozását, kialakítását, díszítését általában rokoni, illetve szomszéd-sági csoportok nőtagjai alkalmi társas munkában végzik. Kifejezetten társas munka a koszorúkészítés. A közösségi kapcsolatot erősíti a holtak ünnepe, a temetőben összegyűlt asszonyok együttes énekével.

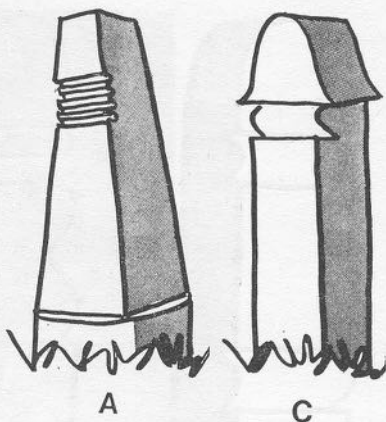
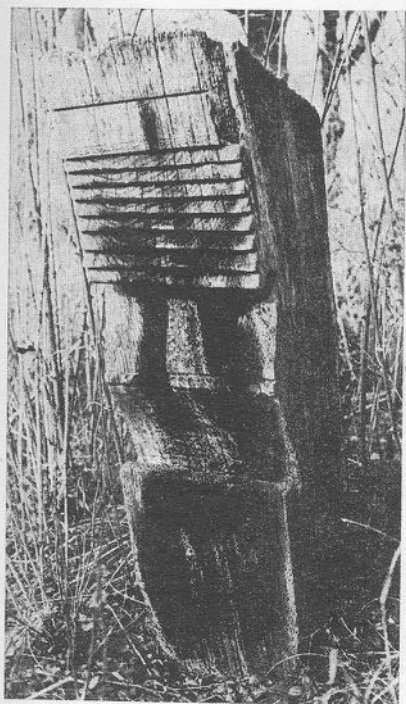
Az élő leszármazottak felkeresik elődeik sírját. Minden rokoni csoport nyomatékosan törekszik arra, hogy mind teljesebb számban gyűjtse össze ez alkalommal tagjait. A gazdátlanul, feldíszítetlenül hagyott sír szégyen, az élő hozzátartozók társadalmi értékvesztéséről tanúskodik. Az egy-egy sírnál megjelenő rokoni, illetve egyéb érdekcsoportok tagjainak nagy száma kifejezi a csoport totális — élő és halott tagokat magába foglaló — egységét, de egyúttal társadalmi erejét is, amelyet a síron felhalmozott tiszteleti jelek bősége is hirdet.

A sírgondozás, sírlátogatás alkalmi hagyományos női munkák, s az egyéni kötődés mindenekfeletti fontosságát és erejét hangsúlyozzák.

Amint a szemiotikai vizsgálatból kitűnik, a temető alapvető társadalmi vonatkozású információkat, illetve értékítéleteket köz-

vetít és rögzít, azaz a falu társadalmi rendjének modelljeként értelmezhető, amely azonban nemcsak tájékoztat a falun belül kialakult társadalmi erőviszonyokról, hanem egyúttal az élők számára alapvető fontosságú agenetikus parancsokat is továbbít, amelyek — összhangban az egyéb módon megfogalmazást nyert kulturális parancsokkal — a sikeres létstratégiák hagyományosan elismert lehetőségeit továbbítják az éppen élők felé. E parancsok értelmezését a hagyomány folyamatossága biztosítja. Ezek az információk nem tudatosulnak szükségszerűen az egyes egyénekben, hatásuk azonban — a kulturális parancsok általános működési elvének megfelelően — annál zavartalanabb.

A vizsgált terület temetői egy olyan társadalmat modellálnak, amely megkülönbözteti — bár nem kiélezve — tagjainak felekezeti hovatarozását és származási különbözőségét, s utal a társadalmi- és rangkülönbségekre, mégis — lévén csekély lélekszámú közösségek — mindenekelőtt egységüket hangsúlyozza. Ezt szolgálja belső demokratizmusa, amely általános elvként a *személyválogatást*, a társadalmi értékkülönbségek szélsőségessé válását elveti. Toleranciát mutat ez a társadalom, a közösségi élet szabályai ellen vétőkkel szemben is, különösen amióta a falvak lakossága csökkenőben van. Megbecsüli, tagjai elé természetes célul tűzi és segíti az idős kor elérését, azaz a sikeres — a hagyományos társadalmi feltételekhez alkalmazkodó — létstratégia választását. A társadalom teljes értékű tagjainak a házas embereket tekinti, akik nemcsak a közösségi feladatoknak felelnek meg, hanem az újabb generáció felnevelését is vállalják, s így a lokális közösség fennmaradását is biztosítják. Különös nyomatékkal figyelmeztet és ügyel e közösség időbeli kontinuitását esetlegesen veszélyeztető ifjúkori halálozásokra. A legények és leányok azért kapják a legfeltűnőbb sírjeleket, mert velük a közösség egy-egy, már sikeresen szocializált tagját veszíti el éppen a közösségi feladatokban való teljes résztvállalás és a családalapítás előtt. E társadalmi szerkezet alapelemének a családot rendeli s e kapcsolatokon belül mindenekelőtt a házastársi, a testvéri és gyermeki diádokat jelzi (pl. a közös sírba temetkezéssel). E társadalom fennállását magától értetődőnek és természetesnek találja, ezért

84. kép. Fejfatípusok. Imola

83. kép. Férfi fejfája. Kánó

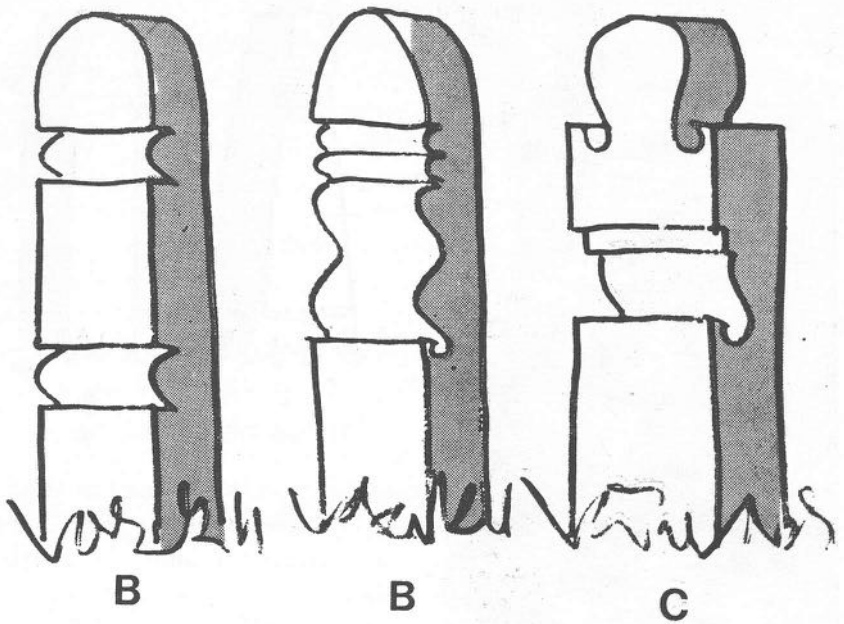
nem akar minden áron kiterjeszkedni az időben, s a távoli jövő számára fennmaradó (sír) jeleket produkálni.

Az így elénk táruló modell megfelel a terület parasztságának társadalmi szerkezetéről egyéb módon kialakítható képnek.

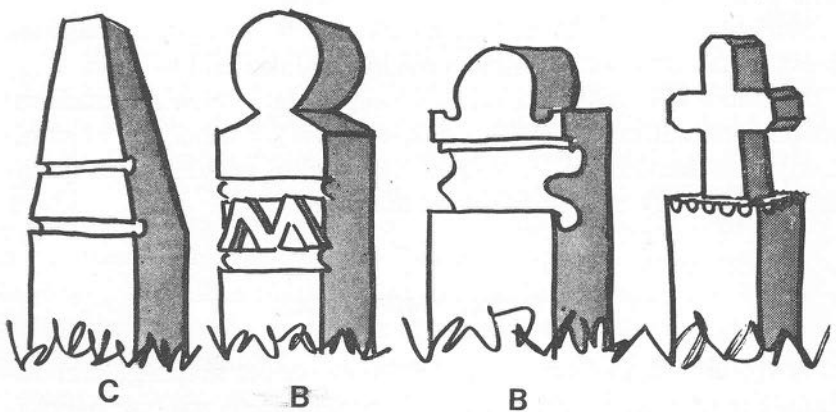
Temetés alkalmával a faluközösség a fent vázolt társadalmi modellt aktuálisan értékeli, s ehhez viszonyítva helyezi el az elhunytat a temetőben. A változó társadalmi erőviszonyok pillanatnyi képe így a sírok rendjébe merevül.

A TEMETŐ MŰVÉSZETE

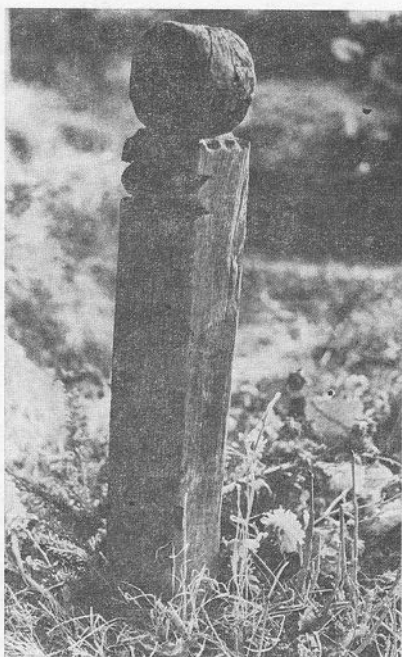
A fejfák számos kutatójukat mindenekelőtt szépségükkel ragadták meg, s ösztönözték tanulmányozásukra. A magyar népművészeti albumok mindegyike bemutatja néhány típusukat. For-

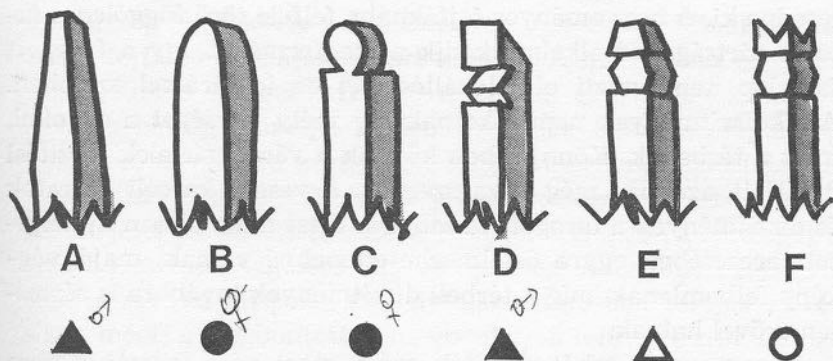
85. kép. Fejfatípusok. Trizs

86. kép. Sírjeltípusok. Ragály

87. kép. Leány fejfája. Ragály

88. kép. Az Aggteleki-karszt területén található fejfák alaptípusai a nemek jelölésével

mai gazdagságuk — különösen a kopjafáké — széles körben ismeretes. Vizsgáljuk meg most már vidékünk fejfáit esztétikai minőségük tekintetében, s vegyük szemügyre a sírjel faragóinak tevékenységét.

A felhasznált *alapanyag, kialakított forma, funkció, szimbolika* — melyen át a világkép fejeződik ki — jellegzetes egységgé rendeződve határozzák meg a sírjelek esztétikai hatását. Ezek a minőségek szoros kapcsolatban vannak egymással, kölcsönhatásuk állandó. Bármelyikük megváltozása előidézhetheti a többi, s így az egész sírjel megjelenésformájának változását. A legalapvetőbb meghatározó a funkció: az elhunytak nyughelyét jelölő eszközök esztétikai hatására céloz a „temetők művészete” kifejezés. Ez az esztétikai hatás más és más aszerint, hogy milyen társadalmi réteg, milyen világkép, milyen szimbolika, milyen anyagot, milyen megformálásban tart a legalkalmasabbnak a funkció kihívásának megválaszolására.⁷²

Úgy tetszik, hogy a vizsgált terület hagyományos sírjelei — a fejfák — ezen minőségeket szerves egységbe foglalva jelenítik meg, így erős és harmonikus esztétikai hatásuk, míg az újabban elterjedő műkő sírok laza, olykor ellentmondásos kapcsolatokban mutatják fel e minőségeket.

A fejfák megmunkálásán az első pillantásra látszik, hogy e vidék népe bensőséges kapcsolatban áll az élő és faragott fával. Nem találunk olyan sírjelformát, amely anyagának rovására teljesedne ki. A hagyományos fejfáknál a felfelé törő függőleges fa törzs zártságához alkalmazkodik a megformálás. Így a faragott faoszlop nem veszi el ellenállóerejét az időjárással szemben. A síkdíszítmények nem alkotnak oly mély egységet a sírjellel, mint a térbeliek. Könnyebben követik a városi sírjelek díszítési divatjait, azonban még anyagszerűek. A vésett, karcolt feliratok és díszítmények a faragott fa időjárás által mindjobban kimélyített erezetében egyre értelmezhetetlenebbé válnak, majd végképp felbomlanak, míg a térbeli díszítmények továbbra is sértetlen erővel hatnak.

Anyagszerűek tehát a fejfák azért, mert kész formájuk nem

hamisítja meg a nyersanyag természetes tulajdonságait, sőt azt érvényre juttatva az esztétikai összehatás szerves részévé teszi.

Szerkezeti szempontból valamennyi fejfa alapja a fatörzs, azaz a henger, ebből általában négyzetes oszlopot, gerendát faragnak. E kiindulási forma egyaránt kínál alapot a térbeli és síkbeli megmunkálási módra.

Egy nézetre szántnak nevezem azt a formát, amelynek elemeit úgy rendezik el, hogy azok egy pontból szemlélve fejthessék ki legjobban hatásukat. A fejfákon erre az oldalra helyezik el a feliratokat. Az e típushoz sorolt sírjelek zöme más nézőpontból is nyújt formaélményt, azonban kisebb mértékben. *Több nézetre szánt* formának azt nevezem, amely bármely nézeztől érvényesíti formai teljességét. Vizsgálati területünkön több az első csoporthoz tartozó típus. Az egy nézetre szánt fejfáknak két fő csoportját különböztethetjük meg: a *síkban megmunkáltakat* és a *piasztikusán megmunkáltakat*. Az utóbbi változatai két alcsoportba oszthatók. Az elsőben a fejfák frontsíkját bontották meg, a másodikban a két oldalsíkot. — Természetesen az efféle osztályzás csak hozzávetőleges lehet, segíthet az eligazodásban, a fejfák gazdag változatosságában, de semmiképp nem von éles határokat. A vizsgált területen is számos átmeneti formát találunk.

Az egy nézetre szánt fejfák általános szerkezeti jellegzetessége a tetőrész, amely hegyes szögben végződő vagy ívelt és a láb-rész, amely földbe süppedt, növényzettől eltakart. A két szerkezeti egység fogja közre a díszítmények változatait. Mindkettő növeli a fejfa fő formájának zárt hatását. A meredeken magasbaszókő, illetve lekerekített tető esztétikai funkciója az, hogy a frontsík hatását növelje. E záróformáknak fontos szerepük van a sírjel és természeti környezete közötti összhang biztosításában.

A síkban megmunkált fejfák jellegzetességeit a varbóci házaspár sírjelei példázzák (32. kép). A sírjel oszlopszerű zártságát az elősík vízszintes tagolása alig bontja meg. A baloldali fejfa vízszintes rovásai látszólag szabálytalan ritmusban osztják az elősíkot, mégis a megbontott és megbontatlan felületek ritmusa harmonikus; a vízszintesek négy — hozzávetőlegesen egyenlő — mezőre bontják a frontot. Az uralkodó vízszintes rovások ritmu-

sát szerencsésen árnyalja az érett fa függőleges rostozata. A jobb-
oldali fejfa nyugodt, alig megbontott síkja alkalmat ad a baloldali
élénk ritmusának kibontakozására. Aszimmetriájuk egységüket
hangsúlyozza.

A frontális, plasztikusan megmunkált fejfák változataiban gaz-
dag e terület. A varbóci sírjel a formálásmód legegyszerűbb vál-
tozatát mutatja (33. kép). A törzsből kivájt negatív forma az elő-
sík középső harmadában foglal helyet, s markánsan bontja meg
azt. Hatása annál inkább érvényesül, mivel a leghangsúlyosabb
helyen faragták be. A varbóci és szőlősardói példák az előzőek-
ben leírt díszítésmód változatai, a negatív formálás lehetőségeit
mutatják. Az első frontsíkja egyesíti az egyszerű sík és térdíszí-
tésmódot, a második a bevájt formát függőleges irányban el-
nyújtja, az elősík teljes hosszában, s félig meg is ismétli. Az elő-
reugró hasrész a földbe fut, s biztosítja a fejfa stabilitását. (54.
kép.)

E három fejfa szerkezeti vizsgálata a síkdíszítéstől a térformá-
lásig vezető utat mutatja. A varbóci sírjelek bevájt formái még
nem bontják meg az alapforma egységét. Itt még a sírjel oszlop-
formája dominál. A szőlősardói azonban már változatosabb tér-
beli élményt nyújt.

Más módon valósítják meg felület és forma harmóniáját a jel-
legzetes teresztenyei fejfák. E sírjeleket a félhengeresen záródó
tetőrész, valamint a frontsík erőteljes tagolása jellemzi. A függő-
leges előlap megbontatlan alsó és felső harmada — mely a fel-
iratnak és sírdíszítményeknek ad helyet — változatos formaco-
portból komponált, a frontsíknál keskenyebb, plasztikus egységet
zár közre. Bár a hasábformát megbontja a sajátos térdíszítmény,
mégis a zárt alapforma az uralkodó. A nagy sík felületek fegyel-
mezően zárják közre a plasztikus díszítmények dús együttesét.

A tornakápolnai és a szőlősardói sírjel a vidék azon fejfacso-
portját példázza, amelyeknél az oldalsíkot is megmunkálták az
előlap változatos hatása érdekében (44. kép, bal oldali fejfa, 56.
kép). Így az alapforma már két egységből tevődik össze: a függő-
leges hasáb törzsrészből és a fekvő hengeres fejrészből. A torna-
kápolnai fejfa a legegyszerűbb és a legdúsabb változatot mutatja.

89. kép. Osváth Sámuel fejfafaragó. Terezstenye

A térélményt a két egyesülő forma — hasáb és henger — aránya és egysége nyújtja.

Területünkön kevés számban található szoborszerűen megmunkált — több nézetre szánt — fejfák is. Ezeket mintegy két évtized óta már nem állítják. E típust a teresztenyei fiú, valamint a szőlősardói és a tornakápolnai leány faragványok példázák. (61. kép, 53. kép, 41. kép.) E fejfaformáknak jellegzetességük a négy oldalról, körplasztikusan megbontott forma. Szerkezetük függőlegesen felfűzött változatos térformák egysége. A legzártabb a teresztenyei legény sírjele. A talpukkal egymáshoz tapadó csonkagúllak, s a négyzetes alakú hasábok egymásra épülő szimmetrikus ritmusú füzére a növekedés, a magasbatörés tökéletes szobrászi megvalósítása. A függőleges forma felfelé törő feszültségé fokozzák a változatosan kimunkált aritmikusan ismétlődő

90. kép. Lékolás. Terezstenye

vízszintes tagolások. A karcsú formafüzért harmonikusan tetőzi a csonkagúlaszerű fejrész, amely tompított élű formájával fegyelmezi, egységbe zárja az alkotóelemeket és töretlenül kiteljesíti lendületüket. A leány fejfa az előbb leírt térformáló elv megvalósulásának egyik változata, a záróformában mutat különbséget. Az egymásra épülő részformák együttesét a fejrész mintegy koronázza, a karcsú oszlop magastörő lendületét kibontja, szinte a formán túl is kiteljesíti.

Az azonos temetőn belül hagyományos formák sora egymás mellé kerülve önkéntelenül is harmonikus térélményt nyújt. Ez a jelenség is példázza a falu egységes formanyelvét: bármilyen szerkezet is kerül egymás mellé, a hagyomány ellenőrzésével, új minőségű, teljes értékű esztétikai egységet képez.

A fejfát létrehívó funkció mindenekelőtt az elhunyt nyughelyének jelzése és emlékének fenntartása. A hozzátartozók kegyellete olyan sírjelformára kialakítására törekedett, amely — alapanyagának lehetőségei szerint — hosszú ideig fennáll. E célt minél zártabb formával érték el, melynek úgy alakították ki súly-

91. kép. A megfaragott fejfa lefestése olajfestékkel. Terezstenye

92. kép. A fejfa szövégének vésése. Terezstenye

pontját, hogy minél biztosabban álljon a földben, a teteje minél kisebb felületet szolgáltatson a reá hulló csapadéknak. Ezek a funkcionális szempontok határozzák meg a faragvány fő formáját, s befolyásolják a díszítmények kialakítását.

A sírjel alakítási lehetőségét meghatározza továbbá az a szükségszerűség, hogy formájának alkalmazkodnia kell természeti környezetéhez. Ez egyúttal esztétikai hatásának egyik összetevője, a természeti és mesterséges formák — mint a paraszti gyakorlatban általában — nem egymás ellenére, hanem egymást kiegészítve, harmonikusan teljeseznek ki.

A sírjeleknek csak egyik feladata, hogy az időjárással dacolva őrizzék a formák szépségét, amely mélyebbről fakad. A kimondhatatlant az esztétikum segíti kifejezni; mindazt, amit a vidék lakói éreznek és tudnak a halotról, halálról, túlvilágról, magukba foglalják e formák. A fejfa: népünk formában megfogalmazott halálélménye. Formája a halálon túli lét vonzásában letisztult,

költőivé vált absztrakció. A racionális realitáson felülemelkedve érzelmi realitást fejez ki. Mint az igazi művészi alkotások, az elvonatkoztatotthoz a mitikus valósághoz vezetnek. E tökéletes formavilágú zárt szobrok a kifejezés, a szimbolikus jelentés teljes koncentrációi. Évszázadokon át érlelt alakukj, díszítményeik népünk hagyományos formakultúrájában gyökereznek.

E faragott fák — mint az élők — függőlegesek, súlyos lábukkal a földbe gyökereznek, törzsük gazdag formákkal teljesedik ki. Az alapélmény formába öntésének lehetőségei és korlátai a nyersanyaghoz igazodva alakultak ki. A formák — bármilyen változatosak is — nem veszélyeztetik a szerkezet zártságát. A részek szoros egységgé épülnek. Az Aggteleki-karszt vidékét jellemzi a külső — összefoglaló — és belső — kitöltő — formák feszültsége. A fejfák jelfünciójuknak megfelelnek, hiszen természeti környezetükből markánsan kiemelkedve hirdetik: „itt holtak nyugszanak”. E racionális feladatok mellett azonban messzeemenően betöltik irracionális fünciójukat is, s magukba foglalják a vidék lakóinak érzelmeit és ismereteit a halálról, a túlvilágról. *Az elmúlás szobrai ezek a lét és nemlét határán emelkedő faszlopok.*

A fejfa azonban nemcsak a természeti formák közé illeszkedik, hanem szoros kapcsolatot tart a település külföféle fünciójú, hasonlóan függőlegesen tagolt, fából készített szerkezeteivel.

Az aggteleki kapuszólop megformálása, előlapjának markáns díszítése a fejfaformálás elvét követi (19. kép). Hasonlóan erőteljes és összefoglalóan hangsúlyozza ezt a perkupai és szőlőardói kapuszólop (28. kép). Az előző szemöldökfájának nyugodt ritmusú tagolása a vidék fejfáinak frontális díszítmódjához hasonló. A tornakápolnai tornácszólop ívelt tagjaival a helyi temető tulipános fejfáinak karcsú formáit idézi, s a magasbatörés esztétikai érvényű megfogalmazását nyújtja (46. kép).

A „temetői művészet” városi előképei lassan és igen közvetett módon hatottak e terület fejfáira. Gyökeres változást csak az utóbbi két évtized hozott.

A terület fejfáinak egyszerűbb változatai feltehetőleg egy korai stílus-periódusból maradtak fent. Számos változat azonban

többé-kevésbé öntörvényűen tovább fejlődött. Igen nehéz egy-egy magas művészeti stílus hatásához kötni egy-egy díszítményt. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a részformák íves összekapcsolódásában *barokkizáló* tendencia fedezhető fel. Különösen markáns példákkal szolgál erre a terület déli peremének kultúrközpontja — Rudabánya — temetője. A formaváltozatok többsége azonban öntörvényű esztétikai jelenség, amely csak közvetve mutatja a külső hatások jegyeit.

(Jellegzetes kivétel a — feltehetőleg márvány obeliszket utánzó — A típus.)

A fejfákat — a paraszti vizuális kultúra részeként — vizsgálva nem kerülheti el figyelmünket a fejfafaragó szerepe, hiszen az ő munkája során vetődik fel minden alkalommal a közösségi hagyomány és az egyéni újítókedv, a tradicionalitás és a fejlődés, a közösségi ízlés és az egyéni adottság konfrontációjának kérdése.

A fejfafaragók nem művész-specialisták. Olyan férfiak, akik paraszti — az utóbbi három évtizedben ipari — fő foglalkozásuk szükséges kiegészítéseképpen értenek a famunkához s ezek között a fejfafaragáshoz is. Szerszámaik, faragótudásuk általános érvénnyel a fa megmunkálására irányul, s ezt mindenekelőtt a paraszti termelés eszközein gyakorolják. Számukra a fejfa egy, a készítenő eszközök és szerszámok sorában. A fejfának ez a nem-kivételezett szerepe adja meg a faragó számára a természetes biztonságot a formaalakításban. Nem alkot, hanem készít. Elodázhatatlan szükséglet elégít ki, mint egy-egy tető ácsolásakor, kocsialkatrészes kijavításakor.

Nemcsak a famunkát, az ács mesterséget, de a helyi fejfátípusok készítésének módját is ismerik a falvak férfi lakosai. Ez a közösségi tudás szükség szerint majd egyiküknél, majd másikuknál realizálódik, amikor is egy-egy hozzátartozójuk fejfáját kell elkészíteniök. Ezen alkalmi faragók mellett a legtöbb helységben ismeretes olyan személy, aki a kollektív tudást a legtöbbször, a közösség által legelismertebb formában aktivizálja. Ezeket nevezhetnénk tulajdonképpen fejfafaragóknak.

Ezek az emberek semmivel sem fordítanak tudatosabb gondot alkalmi mesterségük ápolására, mint a többiek. Ők is spontán

módon dolgoznak: a faragás, a szerszámhasználat fogásai a kezükben vannak, a faragandó forma pedig olyan mélyen beleágyazódott a közösségi kultúrába, olyan intenzíven szocializált, hogy magától értetődő módon ezt és csak ezt a formát tudják készíteni sírjel céljára. A formaalakításban tehát nemcsak hogy nincsenek egyéni találékonyságukra hagyatva, hanem szorosan és természetesen a helyi hagyományokat követik, azaz térformáló tevékenységük során „előregyártott elemekből” építkeznek.

A faragó nem áll szemben a halál okozta fájdalom esztétikai igényű megfogalmazásának feladatával. Formáit nem a környező életből meríti. Ellenkezőleg, nemzedékek során kialakított erőteljesen megmerevedett modellt követ. Nem alkot, hanem újrafogalmaz. E formák statikusak, az eseményt — mint aktuálisan visszatükrözendő témát — nem kell ábrázolnia. A változó környezet így munkájában ambivalens egységet mutat az állandósító hagyománnyal. Az éltető közösségi hagyomány kerül így plasztikus megfogalmazásra.

A faragók számára a közösségi, hagyományos elvárásoknak megfelelő formák elkészítése az egyéni alkotás örömét nyújtja. A faragó egyénisége gyakran csak újabb technikai fogások alkalmazásában, mesterségük, rátermettségük továbbfejlesztésében teljeseedik ki, a hagyományos forma változatlan marad.

A fejfafaragás nemcsak egy új tárgy készítésének alkalma, hanem egyúttal a helyi vizuális kultúra szocializációjának, érvényességének is próbatétele.

A fejfafaragók becsült tagjai a közösségnek. Nem individualista „művészek”, hanem kulcsemberek, akik a hagyományt újrafogalmazva azt megerősítik. Ellentétben a magas művészet hivatásos művelőivel nem az új, az egyéni nyelvet keresik, hanem az állandót, a közösségre jellemzőt, a tipikusát. Nem névtelenek, jól ismeri és megbecsüli őket a közösség.

A temetők funkciója tárgyi világuk feltárásával csak részben értelmezhető. E terület számos szállal kapcsolódik a paraszti kultúra egészéhez, mindenekelőtt a világképhez.

A világképet a kultúra részeként értelmezzük, s azon vélekedések, tapasztalatok, elképzelések rendszereként fogjuk fel, amelyet adott társadalom önmagáról, tagjairól, környezetéről és helyzetéről nemzedékek során kialakított, s melynek ismeretét minden tagjától elvárja. A világkép lehetőséget nyújt ismerőinek arra, hogy a jelenségeket és dolgokat azonos kategóriák szerint viszonylag ellentmondásmentesen ítéljék meg, így egy meglehetősen homogén, zárt rendszert építsenek fel. A világképnek erőteljesen normatív karaktere van, azaz megszabja a társadalom tagjainak viselkedését. A benne foglalt ismeretek általában nem tételes formában közvetlenül, hanem követett, azaz szimbolikus formában nyernek kifejezést.

A világkép adaptálja a parasztságot integráló szélesebb társadalmi berendezkedés eszmerendezsereinek (ideológia, vallás) behatásait. A paraszti világkép a földművelő kultúra legkülönbözőbb dimenzióiban igen változatos módon fejeződik ki: eszmékben, cselekedetekben és tárgyokban.

Ilyen megnyilatkozási módnak tekinthetjük a temető tárgyi rendszerét, amely spontán és formalizált aktusokkal, hiedelmekkel kiegészülve reprezentálja az adott paraszti közösségnek halálról, halottról, elmúlásról kialakított tudását. — A temetőt — mint kulturális intézményt — tehát nem igazolja teljes mértékben primér funkciójának ellátása. Számos szálon kell kapcsolódnia a kultúra egészéhez, reprezentálni szimbólumait, s részt venni az adott közösséget fenntartó, létfontosságú parancsok kifejezésében, továbbörökítésében.

— Az elhunytak eltemetésének feladatát a legelementárisabb hagyományos parancsok hangsúlyozzák, s teszik feltétlen kötelességévé falubelieknek a vér- és műrokonságnak, illetve idegenek esetében — a faluközösségnek. A közeledés ezt úgy nyomatékosítja, hogy elképzelhetetlen és rettegett szégyennek ítéli azon

elhunytnak a helyzetét, akit nem temetne el senki. Egyúttal segít ez a hagyomány a faluközösség belső erőviszonyait úgy befolyásolni, hogy soha ne kerüljön egyén és társadalmi környezete olyan fokú ellentétbe, amelyben a túlélő megtagadná az elhunytól a végtisztesség megadását.

Az elhunythoz való viszonyt, felkészítését a temetésre és a temetés módját mindenekelőtt a paraszti világkép „túlvilág”-hite határozza meg. E feltételezésből következik az emberi jelenség anyagi és szellemi minőségekre osztása, az előzőnek halál után a temetőben jelölik ki a helyét, az utóbbi sorsát pedig a hiedelem történetek festik le, melyek hazajáró, bosszúálló, időjárás-fordító szellemekről tudósítanak. A lélekhit mélyen beleépült a parasztság hiedelemrendszerébe a kereszténység előtti vélekedésmódot, a katolicizmus sokban átformálta, de lényegében nem változtatta meg. Területünkön a világkép archaikusabb rétegeire a protestantizmus elterjedése hatott igen erősen. Így a lélekhit olyan ősi elemeket felmutató megnyilatkozásait, mint az a katolikus vidékeken ismeretes, itt nem találhatunk. Sőt az utóbbi három évtizedben teret hódító racionális-materiális gondolkodásmód is erősen érezteti hatását, így a lélekhitnek tudatos megnyilatkozásával nem találkozunk. A hagyományok erejét bizonyítja azonban, hogy számos közlés tanúskodik a test-lélek oppozíció tudatlatti meglétéről. Különösen kifejeződik ez az elhunytakhoz fűződő ambivalens viszonyban, amely azok félését, tiszteletét, de a hozzájuk fűződő kapcsolatok erejét is kifejezi.

Az elemeiben így spontán módon megőrzött lélekhit az elhunytak szellemét potenciálisan mindenütt jelenvalónak tünteti fel. Bizonyos ideig — általában hét-kilenc hétig — ott, ahol az élők tevékenykednek. Tiszteletük színhelye azonban lokalizált: az egyénre, a hozzátartozók családi tartózkodási, illetve lakhelyére, az élők rituális hangsúlyú közösségi helyére (templomra), valamint a halottak tényleges tartózkodási helyére: a temetőre.

Az egyéni megemlékezésnek igen változatos formái és színhelyei lehetnek. Megemlékezhet valaki elhunyt hozzátartozójáról magában gondolkodva éppen úgy, mint valamilyen közösségi alkalommal, illetve a temetői sír gondozásakor. Az egyéni megem-

lékezést inspirálhatja az elhunyt emlékének önkéntelen felmerülése, az egyéni élethelyzet külső vagy belső analógiájának ösztönzése, s kifejezhető az elhunyt nevének említéséhez fűzött *nyugodjék békében* formula alkalmazásával, álmok adaptálásával, gyász alatti jellegzetes viselkedéssel.

A megemlékezés színhelyei közül igen fontos lehet az elhunyt egykori hajléka, illetve közvetlen hozzátartozóinak lakóhelye. A megemlékezés módjai itt is lehetnek spontánok és szabályozottak. A család egységének fontosságára figyelmeztetnek ezek az alkalmak, arra, hogy ez az egység mindenekfeletti — élőket és holtakat — egyaránt magába foglal. Ma a Halottak napján otthon gyújtott gyertya őrzi a háznál történő ritualizált halott-tisztelet emlékét.

Az őstisztelet egyik újabb formája a lakószoba falának a hozzátartozók fényképeivel is díszített szakasza. Ezeken a fénykép-falakon egymás mellett található élők és holtak képei, mindazoké, akikhez a család élő tagjait szoros kapcsolatok fűzik. Az egykori ős-szobrocskák távoli utódai ezek a fényképek. A halottak falon függő fényképei, s az őket reprezentáló sírjelek a temetőben megfelelőbe állíthatók egymással, csak más-más kultúrában alakult ki alkalmazási módjuk.

Hasonlóképpen megfélelést tételez a világgép a falu — illetve a falu egészét rituálisan magába foglaló — templom és a halottakat egyesítő temető között. A templom — számos szimbolikus funkciója mellett — az elhunytak tiszteletére is irányuló rítusok színhelye, amelyek hangsúlyozottan közösségi szinten zajlanak le. A templombeli gyülekezések az adott vallásnak tételelesen a halottak felé irányuló aktusain túl számos más módon is (az emberi élet fordulói a templomhoz szorosan kötődnek, az egyes ülőhelyek nemzedékről-nemzedékre öröklődnek) figyelmeztetik az élőket arra, hogy ők az elhunytak tisztességének, a múlt éltető erejének őrzői.

A leghangsúlyosabb színtere az ősök tiszteletének maga a temető, itt kapnak helyet a legközvetlenebbül nekik szánt tárgyak, tiszteletükre irányuló aktusok.

A sír — a paraszti világgépben — a *halott háza*. A sírjel a mu-

landó testet helyettesíti.⁷³ A fejfák alaki változatait tekintve feltételezhető, hogy a földben nyugvó sematikus ábrázolásából alakultak ki.⁷⁴ A síron gyújtott gyertyák — élők és holtak ambivalens, tisztelettel és félelemmel teli viszonyában — a tűz megtisztító erejét idézik. A temető egyúttal a szülőföld iránt érzett attitűd alkotórésze is: ott van az otthon, a szülőhely, ahol az ősök, a szülők nyugosznak. Különösen az utóbbi években fokozódó elvándorlás idején van ennek szerepe: Halottak napján az elköltözött családtagok mindegyike visszatér a falujába, s felkeresi a temetőt, s az otthon élő hozzátartozókat.

Az őskultusznak éppen ebben van a jelentősége: a jövőre készülő élöket a múlttal kapcsolja össze. Figyelmezteti őket, hogy egymást váltó, elmúlt és eljövendő nemzedékek folyamatába tartoznak. Kötelességükké teszi, hogy e folyamat zavartalanságát a hagyományok feltétlen megtartásával biztosítsák. Ily módon is hangsúlyt kap tehát a paraszti kultúra egyik alapvető tendenciája: a tradicionalitás, azaz annak feltétlen biztosítása, hogy a múltban felhalmozott tudás a jelenben élők hasznára váljon.

A temető a hagyományos világrétegben kettős ellenőrzés alatt áll: az élők gondozzák, de maguk a holtak is védik nyugalmukat. Két hiedelemtörténet tudósít erről, amelyet fentebb idéztünk.

Az első történet lényegében a felvilágosultabb racionalizmust és a halottaktól való ősi gyökerű metizált félelmet ütközteti. Élők és holtak viszonyát modellálja. A felfokozott ifjúi életerő nem fordulhat az elhunytak, az elődök és tiszteletük ellen: azaz a jelen nem fordulhat a múlt ellen, az élők nem vethetik el a hagyományokat, mert életükkel fizetnek ezért.

A második történet az előző kiegészítő ellenpárja. Arra figyelmeztet, hogy a legnagyobb szorultságban sem szabad a múlt tiszteletének rovására, a hagyomány ellenében, új lételemőségeket keresni.

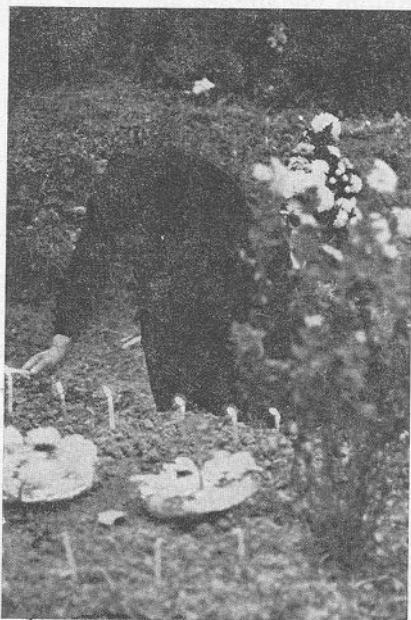
Mindkét történet mitikus tartalma a halottak, a múlt erejét hirdeti, s tiszteletükre int, s egyúttal biztosítja a temető védelmét is. Legmélyebb funkciója tehát a paraszti kultúrára jellemző létfontosságú társadalmi parancsok hatásos kifejezése.

Élők és holtak ambivalens viszonyának megfelelően az elhunyt-

tak élőket védő szerepe is megnyilatkozik a hiedelmekben. Területünkön ezek már csak szórványosan maradtak fenn. Azokban a gyógyító eljárásokban, amelyekben a temető területéről meghatározott időpontban, meghatározott módon szedett növények a gyógyító, bajelhárító eljárás alapjai. E hiedelmek tulajdonképpen a múlt pozitív hatóerejét, az élőket óvó, segítő minőségét modellálják.

A világháborúk hősi halotti emlékműveinek megkülönböztetett helyzete, a helyi hagyománytól általában eltérő kialakításmódja, és jelképisége az integráló társadalom ideológiájának erőteljes behatolásáról tanúskodik a helyi kultúrában.

A katonáskodás a helyhez, helyi hagyományokhoz kötődő parasztság hagyományos világképében a kiszolgáltatottság, az éltező, megőrző közösségtől való elszakadás szimbólumaképpen fogalmazódott meg. Egyben egy tágabb, ismeretlen kultúrába való kapcsolódás, a közösségi feladatokból való résztvállalás, és az

93. kép. Gyertyagyújtás a síron halottak napján. Terezstenye

egyéni és közösségi veszélyhelyzet ösztársadalmi szintű elviselésének és elhárításának szocializációját jelentette. Különösen felerősödtek ezek az attitűdök a háborúk alkalmával. A szoros egymásrautaltságban élő faluközösség számára súlyos veszteséget jelentettek a harctereken elesettek. Az ország, a szélesebb társadalmi berendezkedés — melynek védelmében elhunytak — azzal igyekezett a szűkebb társadalmi környezetet veszteségében kárpótolni, védeni és fokozott együttműködésre biztatni, hogy a háborúban elhunytakat egy magasabb társadalmi elismerést jelentő etikai szintre emelte: *hősi halottnak* minősítette. E fokozott megbecsülést emlékük megkülönböztetett fenntartásával fejezte ki. A központi intézkedés természetesen pozitív helyi fogadtatásra talált. A hősi emlékművek a helyi világkép szimbólumait mellőzve, ösztársadalmi érvényű jelképeket alkalmaztak. A hősök emlékének fenntartásáról nemcsak a faluközösség, de a közigazgatás is gondoskodik. Célja ezzel az elhunyt hazafi megbecsülése, de egyúttal a helyi közösségben annak tudatnak az ébrentartása is, hogy az ösztársadalom védelmére áldozatok vállalására mindenkor készen kell állniuk.

A TEMETŐKULTÚRA VÁLTOZÁSA

A temetők és sírjelek munkánkban felvázolt képe a földműveléssel foglalkozó népesség temetőkultúráját jellemzi, amelyet alapjaiban a magyar parasztság jellegzetes termelési és életkörülményei, vélekedései, általános világképe határoz meg, jóllehet a társadalom más foglalkozási- és kulturális csoportjaival állandó intenzív kölcsönhatásban állva folyamatosan változik. Az előzőekben bemutatott kép azon adatokra támaszkodik, amelyek az utóbbi fél évszázadra vonatkoznak. Ezen időszak alatt olyan alapvető hatások érték a földműveléssel foglalkozókat, amelyek generációk során kialakított termelési módjukat, a termelési eszközökhöz, a tulajdonhoz való viszonyukat átalakították, vélekedésmódjuk hagyományos alapjainak többé-kevésbé tudatos kritikájára, átértékelésére, újraformálására készítették őket. Ezek a vál-

teozások természetesen érzékelhetők a halálhoz, halotthoz, temető kultúrához fűződő viszonyukban is.

Az elhunytakról való gondoskodás, a földbe temetés aktusához fűződő szokások, s az elhunytak emlékét őrző települési egységek megkülönböztetésének módja a halottak kultuszának, az ősök tiszteletének, a földművelő kultúra szintjén megfogalmazott, az európai műveltség hatásaival átítatott, s a helyi társadalmi-történeti valósághoz alkalmazott műveltség szerves része. Egyik jellegzetessége, hogy kifejezetten tradicionalizáló, megőrző: fogékony bár az újításokra, de azokat igen ökonomikusan adaptálja, s a változásokat, a változtatásokat — saját kulturális keretein belül — fokról-fokra juttatja érvényre. Különösen érvényes ez a megállapítás az elhunytak tiszteletéhez fűződő vélekedésekkel kapcsolatban, ahol a kultúrspecifikus világtkép következményeként kialakult holtak iránti tiszteletteljes félelem, nyomatékos hangsúlyt ad az elődöktől örökölt szokásokhoz, vélekedésekhez való ragaszkodásnak. Ezért a temetkezési szokások a születési és házasságkötési szokásokhoz képest, a temetők és sírjelek a település egyéb területeihez és eszközeihez képest lassabban nyílnak meg a változtató külhatások előtt.

Az Aggteleki-karszt lakossága a saajóvölgyi iparteleppek egyre intenzívebbé váló hatása alá került az utolsó három évtizedben. Az újonnan kialakult ipari körzet biztosította a második világháború után kialakult új társadalmi, gazdasági viszonyok, s az államhatárok között a biztos megélhetést. A falvak lakói tehát az ipari területeken kialakuló új társadalmi gyakorlathoz, értékrendszerhez igazodtak, azt fogadták el fokozatosan mértékadóknak.

Az ipari zóna heterogén eredetű, különböző etnikai csoportokhoz tartozó, illetve az akkulturalizáció folyamatában levő lakosai fokozatosan újfajta közösségi életet, a magukkal hozott kulturális elemeket új változatokban ötvözve, egymásra építő szokásokat hoznak létre. Így történik ez az elhunytak iránti tisztelet színhelyének, a temetőnek kialakításában és fenntartásában is.

Az önálló hagyományokkal még rendelkező, de azok érvénytelenségéről, hatástalanná válásáról mindinkább megbizonyosodó

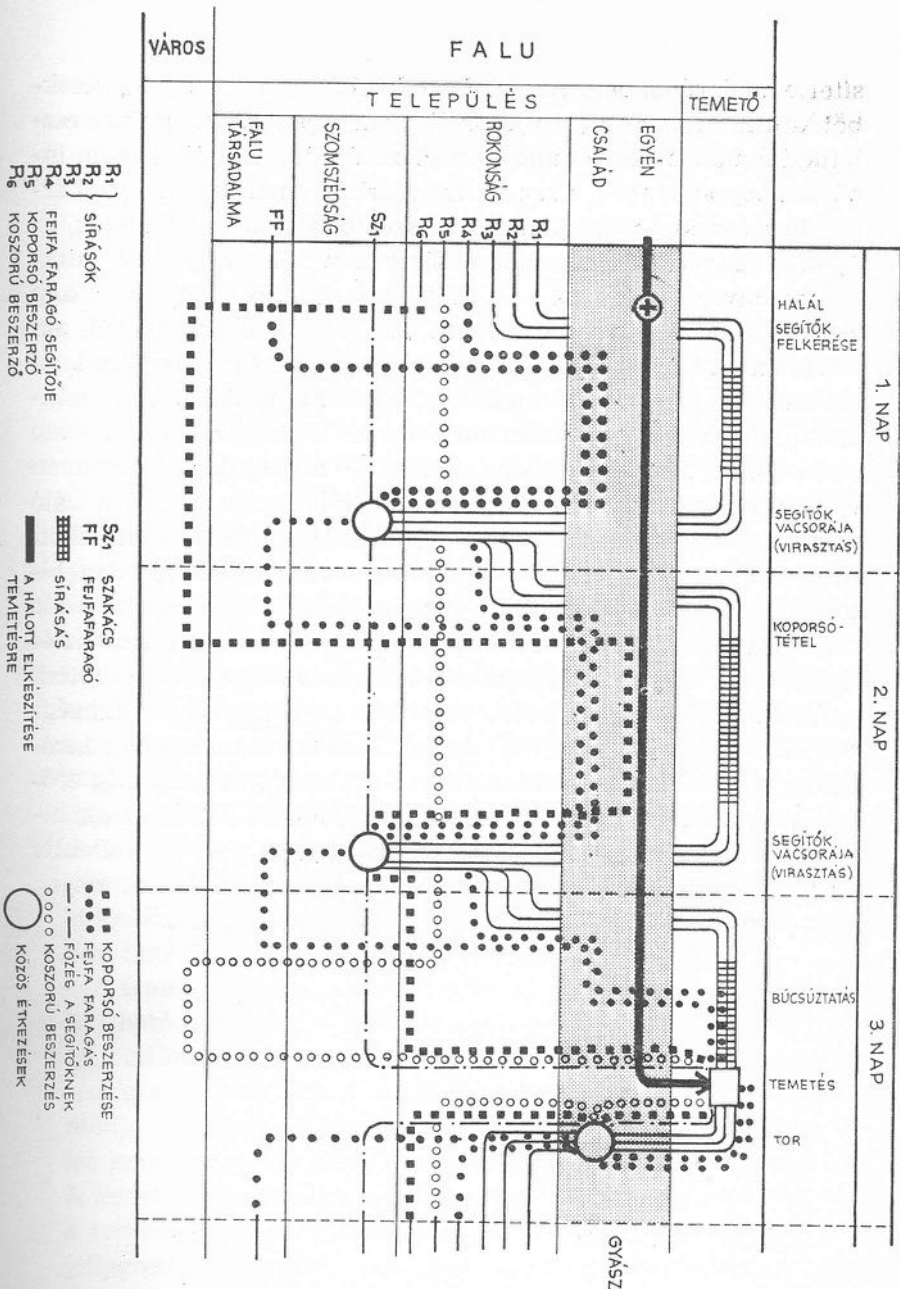
falusi lakosság az új értékorientációnak megfelelően — az egzisztenciálisan, az ipari központokban már igazolt — városi kultúra felé fordul. Ennek megfelelően átveszi az ott kialakított temető-kultúrát is.

A fejfák, termésköböl faragott sírjelek helyét a műkő, a márványutánzatú „síremlék” veszi át. Ezek a szomszédos regionális központok, illetve városok sírkőfaragóinak műhelyeiből kerülnek ki. A készítő mesterek pedig természetesen a nagyobb számban megrendelő városi közönség ízléséhez alkalmazkodnak. A paraszti temetőekben a környező természet nyújtotta nyersanyagokból készített sírjeleit felváltják az idegen, a mű-anyagok. A falu sajátosan egyéni formakultúráját uniformizált, esztétikai hatóerővel alig rendelkező, formaélményt nem nyújtó, a hagyományos gondolkodásmódtól idegen sablonok szorítják ki. A részdiszjtmények (ciprus, rózsafüzér, kehely, angyalok stb.) formai megjelenítésmódjukban a szériatermeléshez igazodnak, tartalmukat tekintve a paraszti gondolkodásmódban gyökértelenek, s a közgondolkodásban is közhelyszerűek. A vallási szimbólumok tartalma így szintén összemosódik, jelképeik értelmetlenné válnak, s besorakoznak az elidegenedett kegyelet közhelyei közé. Az ún. „síremlékek” maguk is egy újonnan kialakult, magasabb igényű értékorientációnak a szűkös lehetőségek között kialakított, félig sikerült termékei.

Amilyen mértékben átalakul a földművelő kultúra bázisa, úgy szorul háttérbe a hagyományos kulturális felépítmény. Erről tanúskodik a nagyüzemi gazdálkodásban dolgozók életkörülményeinek megváltozása, a falvakban egyre-másra épülő új házak sora, s a temetők megváltozott képe.

A változások mélységét a „szép”hez való viszony átalakulása is jelzi a parasztság ízlésorientációjában.

A hagyományos temetőekben a mesterséges formák a természettel harmóniában voltak, a halottak tisztelete az élők tisztessége volt, térforma, szokáscselekvés, rítus és viselkedés egybekapcsolódását természetes önkonomizmussal valósították meg, a helyi lakosság életének szerves részévé vált. Ezt a harmonikus, hagyományos kapcsolatot élő és halott között „szép”-nek minő-

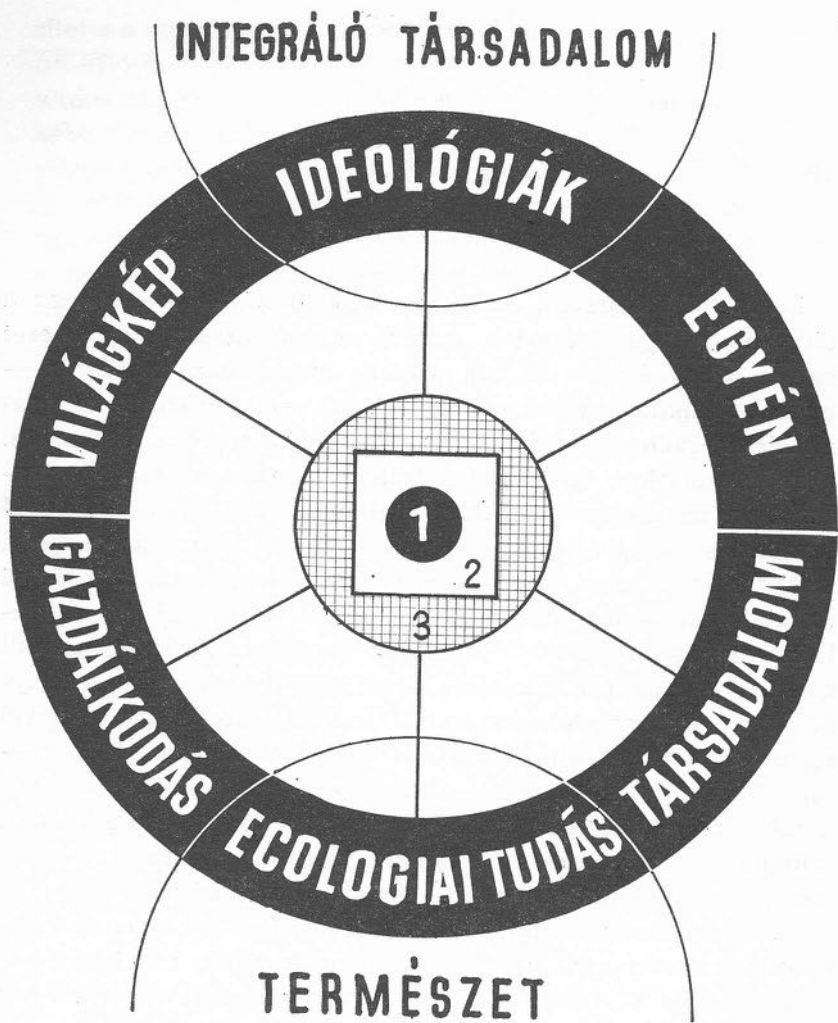

94. kép. Folyamatábra a temetési társasmunka aktív résztvevőinek tevékenységéről

sítette a közvélemény. Az adatközlőkkel folytatott beszélgetésekből kitudt, hogy ők a szép jelzõt hagyományosan nemcsak az esztétikai élményt okozó minőségek jelzésére használják, hanem inkább a *hagyományos*, a *rend* kifejezéseként, melyben magától értetődő jóérzéssel mozognak. Ezzel szemben az újabb temetők, az új sírjelek mértani rideg rendjét sietve nevezik „szép”-nek, mintegy bizonyítva, hogy ők — a falusiak — tudják, hogy mi a szép a városiakok értékrendje szerint. Sõt, van olyan adatközlő, aki szerint az lenne a „legszebb” temető, ahol az egész terület lebetonoznák, a sírokat cementlappal fednék, műkö növényutánzattal díszítenék: így aztán nem verné fel a gaz, nem lehetne lopni benne, s tisztán lehetne tartani. — Mi történt itt? Honnan van az, hogy a természettel, s az ember igényeivel harmonizáló szerves rend használói a merev, kényszerúségektől meghatározott rendet ítélik „szép”-nek? Az ízlés-értékváltás okát minden bizonnyal a paraszti ízléskultúra hagyományos alapjainak háttérbe szorulása magyarázza. A korábban ható, s a közösséget uraló ízlés természetes fegyelme felbomlott, a faluközösségek széthullottak egyénekre, akik külön-külön más-más foglalkozású munkavégzési közösségek tagjaivá váltak, s a falu hovatovább csak lakóhelyé, s pihenőhelyé vált. Az egyes egyének már nem elég erősek, hogy a hagyományos ízléskultúrát érvényre juttathassák, hiszen az általában nem is tudatosodott bennük, hanem kollektív reflexként működött. A gyakorlat, a megélhetés a városi, idegen ízlés jogosultságát igazolta, amit így sietve elfogadtak.⁷⁵

Bármely társadalom számára alapvető kihívást jelent az a tény, hogy tagjai halandók. Ahhoz, hogy a társadalm szerkezet egésze lehetőség szerint megrázkódtatásmentesen működjön — miközben alkotó egyedei egymást váltják — feltétlenül szükséges általános érvényű állásfoglalást kialakítani e kihívással szemben. Erre hivatottak azok a standardizált viselkedési parancsok, amelyeket a temetkezési szokások foglalnak magukban. A temető szerves és funkcionális része e szokásoknak s azon túl a helyi kultúrának. Kevéssé értenénk meg tehát a temetőt, ha csak tárgyi tartalmainak pontos leltárát végeznénk el — jóllehet ez elengedhetetlenül fontos. Észre kell vennünk, hogy primér funkcióján túl a temető számos szálon kötődik a helyi kultúra egészéhez, amelyben csak így: többszörösen kulturalizálva, jelképes tartalmaival együtt alkalmas elsőrendű feladatának betöltésére. Ha így — mint *kulturális intézményt* — tekintjük a temetőt, belátjuk, hogy a benne foglalt tárgyak, formák, viszonylatok egyúttal a kultúra különböző alkotóihoz és szintjeihez való kapcsolódások — primér funkcióhoz alkalmazkodó — megfogalmazódásai.

A temető fekvése, a területét borító növényzet s a benne megtalálható mesterséges formák (építmények, sírok, sírjelek) a helyi kultúra és a természet kapcsolatának kifejeződései, a lakosok ecológiai tudásáról tanúskodnak. A mesterséges formák készítmódja (sírásás, fejfafa faragás, sírgondozás, hullaház építés, a terület karbantartása) a helyben lakók gazdálkodási módjára utal. A temető belső rendjét, a sírok viszonylatait, a sírjelek alakítását, a temetés közösségi munkavégzési formáit meghatározza a falu jellegzetes társadalmi rendje, s egyúttal behatárolja az egyén szerepét is. A mesterséges formák képzését továbbá meghatároz-

1 SÍRJEL

2 SÍR

3 TEMETŐ

95. kép. A temető és a kultúra kapcsolatának összefoglaló ábrája

zák, a temetőt a falu területéhez kapcsolják, élők és holtak viszonyát rendezik a különböző fokig elvonatkoztatott, kulturálisan meghatározott jelképi megfelelések, amelyek a helyi világképre jellemzőek. Az integráló kultúra helyi képviselői révén, de mindenekelőtt a közvetett hatások rendszerén keresztül hat a helyi temető-kultúra alakulására. E hatások felerősödése az utóbbi három évtizedben alapvető változásokat inspirál (95. kép). A temetőt így meghatározó kulturális hatások, kapcsolatok olyan egységes jelnyelvvé szerveződnek, amely — agenetikus információkat tárolva — a kultúrára visszahat, annak alapvető parancsait hangsúlyozza, erősíti s így az élőket szolgálja. A mesterséges formák időbeli változatai a kultúra belső mozgásáról, a külső hatások változó erejéről tanúskodnak.

JEGYZETEK

1. *K. Kovács László*: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár, 1944.
2. „CZ”: Magyar temetői fejfák. *Magyar Iparművészet*, 30. 1927.; *Jaschik Álmos*: Népművészeti barangolások. *Magyar Iparművészet*, 30. 1927.; *Nagy Sándor*: Dunántúli faoszlopok. *Magyar Iparművészet*, 6. 1903.; *Novák József Lajos*: Faragott bútorok. *Magyar Iparművészet*, 15. 1912.; „R”: Somogyi és ormánsági fejfák. *Magyar Iparművészet*. 10. 1907.; *Solymossy Sándor*: Magyar fejfák, bálványfák. *Magyar Iparművészet*. 9. 1906.
3. *Ipolyi Arnold*: Magyar mythologia. Budapest, 1929. Vö. a Temetés fejezetet 314—339.
4. *Róheim Géza*: Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925.
5. *Bednarik, Rudolf*: Cintorny na Slovensku. Bratislava, 1972.; *Tkác, Štefán—Kállay, Karol*: ... len kamen a drevo. Bratislava, 1977.
6. *Nagy Zoltán*: A mohácsi emlékhely. In: *Művészet* '77, 1978. 34—39.
7. *Bakó Ferenc*: Hagyomány és változás a palóc temetkezési szokásokban. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1977. 95—147.; *Balassa Iván*: A magyar gyászszínek kérdéséhez. *Ethn.*, LVI. 1945. 69—70.; *Uő.*: Gombfa-faragás a háromszéki Bodoson. *Erdélyi Múzeum*, LII. 1947. 152 ff.; *Uő.*: O vengerszkih kladbiscsah (A magyar emetőkéről). *Folia Ethnografica*, I. 1949. 103—126.; *Uő.*: A magyar temetők néprajzi kutatása. *Ethn.*, LXXXIV. 1973. 235—242.; *Bálint Sándor*: Népünk halálélménye. *Veritas*, 1943. 152—192.; *Uő.*: A halálhoz és a temetéshez fűződő szegedi néphagyományok. *Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve*, 1944—45.; *Banner János*: A békési fafaragásról és temetőkről. *Békési Élet*, 1971. 549—552.; *Bartha N. Károly*: A kötött faragása és állítása Bagyán. *NÉ.*, XXV. 1933.; *Bátky Zsigmond*: Adatok a kopjafákhoz. *NÉ.*, V. 1904. 107—110.; *Uő.*: A famunka. In: *A magyarság néprajza*, I. 1933. 261—274.; *Beke Ödön*: Ősi temetkezés nyelvi emlékei a permi népeknél. *Ethn.*, LXIII. 1952. 432—433.; *Belényesy Márta*: Somogyi adatok a halottsiratás és halotti tor történetéhez. *Néprajzi Közlemények*, III. 1958. 338—344.; *Bene Lajos*: Kalotaszegi fejfák. *Erdély*, 1905. 118—121.; *Berze Nagy János*: A zászlós kopja emléke Hevesben. *Ethn.*, XXII. 1911. 124 ff.; *Béres András*: Halottak Húsvétja. Temetkezési szokások a régi Bihar megyében. *Ethn.*, LXXXIV. 1973. 345—367.; *Biczó Ilona*: Nagykőrösi fejfák. *NÉ.*, IX. 1908. 166—173.; *Uő.*: A kosdi temető. *NÉ.*, XIII. 1912. 69—84.; *Budenz József*: Bálvány és fejfa. *Ethn.*, VIII. 1897. 117—124.; *Burgyán Miklós*: Magyarországi sziv alakú sírjelek. *Ethn.*, LXXXIII. 1972. 83 ff.; *Csalog József*: A sárközi re-

formátus temetők ember alakú fejfái. NÉ., XXXII. 1940. 381—385.; *Uő.*: A szentesi református temető gombosfái. NÉ., LXVIII. 1957. 203—210.; *Csalog Zsolt*: A X—XI. századi magyarság életformája a temetők tükrében. Agrártörténeti Szemle, 1967. 228—240.; *Csapó Julianna*: A tarpai temetés. In: *Honismereti Kutatások Szabolcs-Szatmárban*, IV. 1977. 55—88.; *Csete Balázs*: Temetés a kalotaszegi Nyárszón. Ethn., LIII. 1942. 200—215.; *Dankó Imre*: A hajdúböszörményi temetők költészete. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, II. 1975. 285—294.; *Dienes István*: Hozzászólás. Ethn., LXXXV. 1974. 587—591.; *Domanovszky György*: Bereg megyei fejfák. NÉ., XXVIII. 1936. 91—98.; *Uő.*: Fejfák Szabolcs és Szatmár megyéből. NÉ., XXIX. 1937. 423—438.; *Dömötör Sándor*: Az abádszalóki temető süveg alakú fejfái. Jászkunság, 1959. 179—182.; *Dömötör Sándor*: Abádszalóki fejfa-díszítések. Index Ethn., 1960. 81—94.; *Ébner László*: Temetőfejfa, kopjafa. NÉ., III. 1902.; *Erdész Sándor*: Fejfáirók a szatmári Erdőháton. Ethn., LXXIX. 1968. 201—224.; *Erdős Kamil*: Cigány-temetés. Néprajzi Közlemények, III. 1958. 107—138.; *Fél Edit*: Adatok a gyászszínékhez és párhuzamok. Ethn., XLVI. 1935. 6—17.; *Földvári Zsigmond*: Kopjafák a kiskunlacházai református temetőben. A ceglédi Kossuth Múzeum Adattára, 1970.; *Fülöp Imre*: Fejfa, kopjafa. NÉ., III. 1902.; *F:* Temetőfejfa, kopjafa. NÉ., III. 1902. 61—63.; *Gönczi Ferenc*: A lükő és fejfa Göcsejben. NÉ., IV. 1903. 140—145.; *Uő.*: Fejfák tömeges beszerzése a Somogy megyei Múzeumnál. NÉ., XXIX. 1937. 246 ff.; *Györffy István*: Nagykunsági fejfák. NÉ., VIII. 1907. 94—105.; *Uő.*: Dél-Bihar falvai és építkezése. NÉ., XVII. 1916. 114. ff.; *Uő.*: Kunkép, jászkép. NÉ., XVIII. 1926.; *Huszka József*: A székely ház. Budapest, 1895. a fejfáról: 59—60.; *Ilylyas Endre*: A sírgöröngy rejtelmek a beregi néphitben. Debreceni Képes Kalendárium, 1941. 74—76.; *Imreh Pál—Hoppál Mihály*: Fejfák és temetők Erdélyben. FA, 7. 1977. 5—77.; *Jankó János*: Kalotaszeg magyar népe. Budapest, 1892. a fejfákról 164—167.; *Jankulov, Boriszláv*: Magyar temetők a Balkán félszigeten. Ethn. XXV. 1914.; *Kállay Ferenc*: Magyarok pogány vallása (jászképek, kunképek). Pest, 1861.; *Kincs Miklós*: Nevettető fejfák. Derűfakasztó sírfeliratok. Édes részek. Budapest, 1948.; *Kirner A. Bertalan*: Fejfák között. (Kézirat) Gödöllő, 1962.; *Kisházy József*: Nevettős fejfák. Miskolc, 1932.; *Kiss Lajos*: Hódmezővásárhelyi temetési szokások. Ethn., XXXI. 1920. 90 ff.; *Koczogh Ákos*: Térformáló képelet. Művészet, 74/1. 1974. 25—28.; *Kodolányi János, ifj.*: Adalékok Kápolnásfalu (Udvarhely m.) temetkezési szokásaihoz. Ethn., LVIII. 1947. 121 ff.; *Kopp János*: Kopjafák a dömsödi temetőben. A ceglédi Kossuth Múzeum Adattára, 1971.; *Kós Károly*: Régi Kalotaszeg. Budapest, 1911.; *Uő.*: Ékes fejfáinkról. Művelődés, VIII. 1956. 36—37, 54 ff.; *Uő.*: A székely sírfák kérdéséhez. In: *Népelet és Néphagyomány*, Bukarest, 1972. 253—273.; *Uő.*: Szerelem és halál a szilágysági népművészetben. In: *Népelet és Néphagyomány*, Bukarest, 1972. 229—236.; *Uő.*: *Fafaragás*. In: *Szilágysági magyar népművészet*, Bukarest, 1974.; *Uő.*: Ékes fejfáinkról. In: *Fejfák* (szerk. Olasz Ferenc), Budapest, 1975.; *Kun Andor*: Nevettető fejfák. Magyar Nemzet, 198. 1949.; *Kunos Miklós*: Nevettető fejfák. Budapest, 1948.; *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. Vö.: A temetők tanúvallomása 125—166, A halál és a másvilág 450—499.; *Luby*

Margit: Régi sírfeliratok Szatmár megyéből. Ethn., XXXVIII. 1927. 205 ff.; *Lükkő Gábor: A magyar lélek formái.* Budapest, 1942.; *Uő.: Tanulmány-utam a szatmári, beregi, máramarosi, továbbá a Közép-Tisza melléki községek temetőiben.* In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1942. 48—62.; *Uő.: Kiskunsági kopjafák.* Művészet, 71/9. 1971. 6—7.; *Malonyay Dezső: A magyar nép művészete I.* Budapest, 1907. Temető 255—280.; *Uő.: A magyar nép művészete II.* Budapest, 1909. Temető 275—293.; *Uő.: A magyar nép művészete IV.* Budapest, 1912. Temető 343—360. *Uő.: A magyar nép művészete V.* Budapest, 1922. Temető 311—326, kapuozlopok 248—260.; *Molnár Józsefné: Komlódtótfalu (Szatmár megye) fejfái.* NÉ., XXX. 1938. 223—238.; *Morvay Péter: Kiskérdőív a fejfa és lábformák kutatásához.* A Néprajzi Múzeum Adattári Értesítője, 1957—58. 76—78.; *Uő.: A templomkertben, temetőben és a halotti toron táncolás, s a halottas játék népszokásához.* Ethn., LXIX. 1958. 73—82.; *Uő.: Ember alakú fejfák a bőrvélyi temetőben.* Ethn., LXIX. 1958. 53—68.; *Uő.: Fejfák és fejfafaragók.* Reformátusok lapja, 1962. 4.; *Uő.: Miről vallanak a temetők.* Reformátusok lapja, 1962. 4.; *Munkácsi Bernát: A bálvány szó eredete.* Ethn., VII. 1896.; *Uő.: Adalékok a magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz.* Ethn., XI. 1900. 97—111.; *Nagy Dezső: A magyar fejfák és díszítményeik.* FA., 2. 1974.; *Nagy Géza: Kalotaszegi fejfa Szentci Molnár Albert sírján.* Pász-tortúz, 1940.; *Nagy Jenő: Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón.* Ethn., LIII. 1942. 132—143.; *Nevetőfejfák.* Népünk és Nyelvünk, II. 19.; *Novák József Lajos: A temető népi művészete.* NÉ., XI. 1910. 1—27., 149—161.; *Uő.: Kapubálványok.* NÉ., XXVIII. 1929.; *Novák László: A halál árnyékában (Adatok az irsai temetők néprajzához).* A ceglédi Kossuth Múzeum Adattára, 1964.; *Uő.: Halottkultusz és fejfatípusok Albertirsán.* Studia Comitatus, 2. 1973. 203—228.; *Nyárády Mihály: A szatmárcsekei református temető fejfái.* A nyiregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve, 1960. 193—218.; *Nyárády Albert: Temetkezés a Palócok földjén.* NÉ., VII. 1906.; *Nyirő József: Kopjafák.* Kolozsvár. é. n.; *Olasz Ferenc: Fejfák.* Budapest, 1975.; *Orbán Balázs: A Székelyföld leírása I—IV.* Pest, 1868—1872. Fejfák I. köt.: 140. 142., III. köt.: 16., IV. köt.: 195.; *Paulson, Ivar: Ahnenkult der permischen und wolga-finnischen Völker.* Paideuma, IX. 1963. 92—122.; *Uő.: Die Hausgeister und ihre Idole in Nord-Eurasien.* Tribus, 12. 1963. 123—159.; *Péterfy László: Faragott sírkövek és díszítmények a nagykendi temetőben.* FA., 7. 1977. 79—163.; *Petkes József: Kopjafák.* Művelődés, 6. 1972. 44.; *Prückler József: Jászberényi református temető kopjafái.* Jászberényi Jász Múzeum Évkönyve, 1938—43.; *Relkovis, Devorka: Kopjafás temetés Keszthely vidékén.* Ethn., XL. 1929. 184 ff.; *Roediger Lajos: Kopjafák a kovásznai temetőben.* NÉ., IV. 1903. 299—303.; *Sámuél Aladár: Kisküküllő vármegye református népének temetkezési szokásai.* Ethn., XXIX. 1918.; *Sándor Mihályné: Fejfák (fütül való fák) Berettyóújfaluban.* Múzeumi Kurír, 4. 1970.; *Sápi László: A régi debreceni temetők és síremlékek.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1962—64.; *Schramm Ferenc: Temetkezési szokásaink.* Budapest, 1957.; *Sebestyén Károly: Székelyföldi kopjafák és keresztetek.* NÉ., VI. 1905. 103—107.; *Uő.: Háromszéki sírkövek.* NÉ., VIII.; *Sinkó Ferenc: A történelmi temetőben.* Új Ember, 1957. nov. 10.; *Solymossy Sándor:*

Ősi fejfaformák népünknel. Ethn., XLI. 1930. 65—84.; *Uő.*: A magyar ősi hitvilág. In: A magyarság néprajza, IV. Budapest, 1937. 303—340.; *Uő.*: Babonás hiedelmek és műveletek. In: A magyarság néprajza, IV. Budapest, 1937. 286—340.; *Szabó László—Racky Pál—Gulyás Éva*: Szertartás és társadalom. (Kiállításkatalógus.) Szolnok, 1976.; *Szabó T. Attila*: A kopjás temetkezés kései emlékei. Pásztortűz, 24. 1938.; *Uő.*: Kopjafás-zászlós temetkezés a kalotaszegi Zsobokon. Erdélyi Múzeum, LI. 1946. 86 ff.; *Székelly Zoltán*: Régi temetkezés nyomai Kovásznán. Múzeumi Évkönyv, Ozora 1955. 63—64.; *Szendrey Ákos*: Az ősi magyar temetkezés. Ethn., XXXIX. 1928. 12—26.; *Uő.*: A magyar lélekhit. Ethn., LVII. 1946. 34—46.; *Szendrey Zsigmond*: Nevető fejfák. Népünk és nyelvünk, II. 1930.; *Uő.*: Nevető fejfák. In: A magyarság néprajza III. Budapest, 1935. 346—350.; *Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos*: Temetés. In: A magyarság néprajza III. Budapest 1935. 251—257.; *Szeléndy Szabolcs* szerk.: Temetőkert — magyar és külföldi temetők története és művészete, fejfák, sírkövek, kolumbáriumok, a temetőkert díszítése és ápolása, a tervezés feladatai, jogok és kötelezettségek, sírgondozási szolgáltatások, növényválasztási tanácsok. Budapest, 1972.; *Szinte Gábor*: Kopjafák a Székelyföldön. NÉ., II., VI. 1901., 1905. 115—121, 91—101.; *Szűcs Sándor*: Sárreói pákás temetkezések. Ethn., LIX., 1948. 72—77.; *Tagán Galindzsán*: Acsonák az Amur menti népek temetkezésében. NÉ., XXIX. 1937.; *Tagányi Károly*: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Ethn., XXIX—XXX. 1918—1919. 24—50.; *Tálas István*: A kunkép fennállásának ideje. NÉ., XXIX. 1937.; *Thain Sándor*: Az érsekújvári kapufélfák. Kis Magyar Alföld, 6. 1910.; *Timaffi László*: Nagycsaládi hagyományok a Szigetköz népi temetkezésében. Arrabóna, 2. 1960. 167—178.; *Uő.*: Emberalakú fejfák, sírkersztek kisalföldi temetőinkben. Arrabóna, 5. 1963.; *Ujhelyi János*: Kopjafák. A ceglédi magyar királyi állami Kossuth Gimnázium Évkönyve, 1941—42.; *Ujváry Zoltán*: Temetést parodizáló színjátékszerű szokások kérdéséhez. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv, 1973. 221—228.; *Uő.*: Halál és temetés két Turóc-völgyi faluban. In: Varia folkloristica, 1975. 129—162.; *Vajda László*: Kövek a síron. Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve, Budapest, 1948.; *Viski Károly*: Mi a kopjafa? NÉ., XI. 1910. 221—224.; *Uő.*: Szalontai fejfák vésett díszítései. NÉ., XIV. 1913. 68—76.; *Uő.*: A hagyomány tárgyai (Temetés). In: A magyarság néprajza II., Budapest, 1934. 351—352.; *Kapufaragás*. In: A magyarság néprajza II., Budapest, 1934. 303—308.; *Uő.*: Fejfafaragás. In: A magyarság néprajza II., Budapest, 1934. 300—303.; *Wick Béla*: Kassa régi temetői, templomai, kriptái és síremlékei. Kassa, 1920.; *Uő.*: Kassa régi síremlékei. Kassa, 1933.; *Wirth Péter*: A szatmárcsekei református temető védelme. Műemlékvédelem, XXI. 1977. 96—102.; *Zentai János*: Ormánási fejfák. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1963. 277—293.; *Uő.*: A Janus Pannonius Múzeum fejfa-archívumáról. Múzeumi Körlevél (Pécs), 6. szám, 1966. 6—8.; *Uő.*: Fejfaarchívum Pécsett. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1967.; *Zentai Tünde*: Nádudvari sírjelek. Ethn., LXXXIII. 1972. 305—309.; *Zerreis, Otto*: Holzgeschnitzte Menschen leben. Paideuma, XIX/XX. 1973/74. 365—443.; *Zoltai Lajos*: A kálvinizmus és a művészet Debrecenben. A debreceni temetők művészete. Debrecen, 1973.

8. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (továbbiakban: *TESz.*)
 III. Budapest, 1976. *temet:* 884—885, *töm:* 960.
9. *TESz.* I. 1967. 443.
 10. *TESz.* III. 1976. 546—547.
 11. *TESz.* II. 1970. 47.
 12. *TESz.* I. 1967. 864., *fa:* 822, *fej:* 862 ff.
 13. *Szinyei József:* Magyar tájszótár. I—II. Budapest, 1901.
 14. *Bálint Sándor:* Szegedi szótár. I—II. Budapest, 1957.
 15. *TESz.* I. 1967. 864.
 16. *TESz.* II. 1970. 564.
 17. *TESz.* I. 1967. 1071.
 18. *Lükő Gábor:* Kiskunsági kopjafák, i. m. 6—7.
 19. *Morvay Péter:* Emberalakú fejfák, i. m. 53—69.
 20. *Viski Károly:* Mi a kopjafa? i. m. 221 ff.
 21. *Győrffy István:* Nagykunsági, i. m. 94—105.
 22. *Zentai János:* Ormánsági, i. m. 279.
 23. *Lükő Gábor:* Tanulmányutam, i. m. 48—52.
 24. *Balassa Iván:* O vengerszkih, i. m. 120 ff.; *Novák József Lajos:* A temetők népi, i. m. 2 ff.; *Szinte Gábor:* Kopjafák a Székelyföldön, i. m. 100 ff.
 25. *Kunt Ernő:* Fejfa — Über das hölzerne Grabmal in Ungarn. *Tribus*, 26. 1977. 38—61.
 26. *Viski Károly:* Fejfafaragás, i. m. 300.
 27. *Viski Károly:* Fejfafaragás, i. m. 300—302.
 28. *Szinte Gábor:* Kopjafák a Székelyföldön, i. m. 100.
 29. Megtalálhatók e motívumok a mángorlókon, sulykolókon, szuszékokon stb., megformálásmódjuk használati tárgyanként természetesen változik. Vö.: *Hoppál Mihály—Vass Katalin:* Mosósulykok és díszítményeik. *FA.*, 9. 1978.
 30. *Nagy Dezső:* A magyar fejfák i. m. 239—281.
 31. *Balassa Iván:* A magyar gyászszínek, i. m. 69.
 32. *Szinte Gábor:* Kopjafák a Székelyföldön, i. m. 102.
 33. *Szinte Gábor:* Kopjafák a Székelyföldön, i. m. 100.
 34. *Szinte Gábor:* Kopjafák a Székelyföldön, i. m. 115.
 35. *Budenz József:* Bálvány és, i. m. 117—124.
 36. *Solyomossy Sándor:* Ósi fejfaformák, i. m. 76.
 37. *Morvay Péter:* Emberalakú fejfák, i. m. 53—69.
 38. *Szinte Gábor:* Kopjafák a Székelyföldön, i. m. 98.
 39. *Dömötör Sándor:* Abádszalóki, i. m. 81—94.
 40. *Győrffy István:* Nagykunsági, i. m. 96.
 41. A tájolás a sírjeleket — a világképnek megfelelően — asztrális rendbe kapcsolja. Társadalmi vonatkozásokat vö.: *László Gyula:* A honfoglaló, i. m. 125—166, 450—499.; *Csalog Zsolt:* A X—XI. századi, i. m. ill. *Dienes István:* Hozzászólása, i. m. 587—591.
 42. *Veres Péter:* Jobb:bal :: férfi:nő. In: *Jel és közösség*, 1975. 83—92.
 43. *Morvay Péter:* Emberalakú fejfák, i. m. 55—60.
 44. *Novák József Lajos:* A temetők népi, i. m. 3—4.
 45. *Szinte Gábor:* Kopjafák a Székelyföldön, i. m. 92—933.

46. *Solymossy Sándor*: Ősi fejfaformák, i. m. 70.
47. *Orbán Balázs*: A Székelyföld, i. m. 16.
48. *Malonyay Dezső*: A magyar nép . . . I., i. m. 255 ff.
49. *Szinte Gábor*: Kopjafák a Székelyföldön, i. m. 92.
50. *Munkácsi Bernát*: Adalékok a magyar halotti, i. m. 103.
51. *Tagányi Károly*: A hazai élő, i. m. 24.
52. *Budenz József*: Bálvány és, i. m. 122.
53. *Budenz József*: Bálvány és, i. m. 122—123.
54. *Budenz József*: Bálvány és, i. m. 122.
55. *Solymossy Sándor*: Ősi fejfaformák, i. m. 76.
56. *Balassa Iván*: A magyar temetők, i. m. 235—242.
57. *Bulla Béla*: Magyarország természeti földrajza. Budapest, 1962. 162—166.
58. *Borovszky Samu—Sziklay János*: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest, 1896; *Borsod-Abaúj—Zemplén megye története és legújabb kori adattára* (szerk. többen), Miskolc, 1970.; *Csikvári Antal* szerk.: Borsod, Gömör és Kishont K. E. E. vármegyék. Vármegyei szociográfiák V. Budapest, 1939.; *Fényes Elek*: Magyarországnak 's a' hozzá csatolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pesten, 1837.; *Uő.*: Magyarország statisztikája. I—III. Pesten, 1842.; *Uő.*: Magyarország geographiai szótára. I—IV. Pesten, 1851.; *Hunfalvy János*: Gömör és Kishon törvényesen egyesült vármegyéknek leírása. Pest, 1867.; *Ila Bálint*: Gömör megye. Budapest, I: 1976., II: 1944., III: 1946., IV: 1969.; *Molnár Endre* (szerk.): Abaúj-Torna Vármegye. Budapest, 1835.; *Strömpöl Gábor*: A gömör-tornai karszt emberi telepei. Föld és Ember, II. 1922.; *Vályi András*: Magyar Országának Leírása. Budán, 1796.
59. Vizsgálati területünk mindeddig a néprajzi érdeklődésen kívül esett. Tágabb területekkel foglalkozó tanulmányok érintik, mint pl.: *Gunda Béla*: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956.; *Uő.*: Ethnographica Carpatica. Budapest, 1966.; *Uő.*: Néprajzi adatok Felső-Borsodból. NÉ., XXVI. 1934. 1—16.; *Paládi-Kovács Attila*: Szállítás máhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. Ethn., LXXXVI. 1973. 549—558.; *Selmeczi Kovács Attila*: Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon. Műveltség és Hagyomány, XVIII. 1978.; A lakosság ethnikai csoport mivoltához ld. *Kósa László—Filep Antal*: A magyar nép táji-történeti tglódása. Budapest, 1975. Felföld: 94—97, Galyaság: 100.
60. *Kunt Ernő—Viga Gyula*: Kecsketartás Teresztenyén. Ethn., 1978.; *Viga Gyula*: Kecsketartás az Aggteleki-karszton. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVII. (mindkét tanulmány sajtó alatt).
61. L. ehhez a Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményében a lelkipásztori jelentéseket területünk falvaiból. Pl.: *Berey Ferenc* lkp.: Gyülekezeti adatok 52 pontban — Égerszög. At. 765. 1934.; *Veress Imre* th.: Gyülekezeti adatok — Perkupa, Varbóc. At. 950. 1933.; *Simon Ernő* lkp.: Gyülekezeti adatok 52 pontban — Szőlőszárd, Teresztenye, Kápolna. At. 811. 1934.
62. *Dömötör Tekla*: Magyar népszokások. Budapest, 1972. 59—65.; *Szendrey Zsigmond*: A magyar népszokások osztályzása. Ethn., XXXIV. 1933. 21 ff.; *Uő. és Ákos*: Temetés, i. m. 251—257.; *Ujváry Zoltán*: Halál

és temetés, i. m. 129—162.; *Kunt Ernő*: Temetkezési szokások Pányokon. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XV. 1976. 263—290.

63. *Berze Nagy János*: Kővel, gallyal behányt halmok. Ethn., LIV. 1943. 251—252.; *Szabó T. Attila*: Babonás helynevek. Ethn., LIV. 1940. 369—371.

64. *Mendöl Tibor*: Általános településföldrajz. Budapest, 1963. 404—428.

65. Kifejeződik ez pl. az égérszögi ref. templom harangjának feliratában: „Élőket hívok, holtakért sírok.”

66. Vö. Szent László I. 25. és Kálmán I. 23. törvénycikkei: „... aki nem templom mellé temeti az ő halottait: tizenkét napig vezekeljen kenyéren és vízen kalodába zárva. Ugyanígy vezekel az az úr vagy falubíró, aki a helybeli szegény vagy jövevény halottát nem a templom mellé temeti.”

67. *Kodolányi János ifj.*: A temetők és temetkezések rendjének szabályozása a XVIII. században. Néprajzi Közlemények, IV. 1959. 244—253.

68. *Ráki Sándor*, 1902. ref. Szőlőszárdó.

69. A sírokon a következő ültetett növények találhatók a leggyakrabban: *csengettyűke* (Campanula), *daravirág* (Draba), *dália* (Dahlia), *Fagyal* (Ligustrum vulgare), *erdei fenyő* (Pinus silvestris), *lucfenyő* (Picea abies pygmaea), *ínfű* (Ajuga), *kakukkfű* (Thymus), *kankalin* (Primula), *kőtőrőfű* (Saxifraga), *kövirózsa* (Sempervivum), *krizantém* (Chrysanthemum indicum), *nyugati életfa* (Thuja occidentalis), *őszirózsa* (Aster), *pázsitszegfű* (Armeria), *pipitér* (Anthemis), *pünkösdi róza* (Paeonia), *szegfű* (Dianthus), *szurokfű* (Origanum), *télizöld* (Vinca), *varjúháj* (Sedum), *veronika* (Veronica).

70. *Kunt Ernő*: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIII—XIV. 1975. 475—507.

71. *Gunda Béla*: Munka és kultusz a magyar parasztságnál. Kolozsvár, 1946.; *Szabó László*: A népi társasmunkák kutatása. Ethn., LXXVIII. 1967. 219—257.; *Szendrey Zsigmond*: A népi társasmunkák és összejövetelek. Ethn., XLIX. 1938. 273—286.

72. *Kunt Ernő*: Kísérlet sírjelek népművészeti elemzésére. In: A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 14. 1975. 104—112.

73. *Fettich Nándor*: Az emberformájú életfáról. Index Ethnographicus, 1956.

74. Külön vizsgálatot érdemel a fejfák állításának, faragásának hagyománya és a magyar paraszti világkép archaikus rétegének *világfa*, *életfa* képzetének esetleges kapcsolata, valamint az *ember — élő fa* megfelelő mitológikus megfogalmazódása. E kérdésfelvetésnek megfelelően feltételezhető, hogy termő-fák és faragott-fák szerves egységbe kapcsolódnak: gyümölcsözés és enyészet, élet és halál egységét fogalmazzák meg. A rokon népek *fás ügetekbe*, *erdőkbe* való temetkezéséről számos adat ismeretes. Ugyancsak tudunk a karéliei finnek *szent-fa* köré temetkezéséről is. A világ-oszlop, a hét áldozatos áldozati oszlop — melynél az út (élet-út) hétfelé ágazik s az egyik hét rétegen át vezet az alvilágba, a holtak hazájába —, az oszlopok, mint ősök, istenek képei, mind-mind olyan elemek, amelyek a faragott sírjeleket akkor is adaptálhatóvá tették, ha az külső hatásra terjedt el népünknel. A fejfák mérete és az életkor megfeleléseit magyarázza az a szokás, mely szerint az apa gyermeke születésekor gyü-

mölcsfát ültetett. E fát különös gonddal óvták, mintegy a gyermek altergójának tekintették: tulajdonságaiból, változásaiból az élő személyre vonatkozó jeleket olvastak ki. Amikor pedig meghalt, fájából készítették sírjelét (Körösfő, Csikszentdomokos), illetve koporsóját (Kál). E szokás ismeretében természetesnek tűnik, hogy a fiatalok sírjára vékonyabb fejfa kerül, az idősekére vastagabb.

75. *Prazak, V.*: Die sozialen Zustände als Grund für die Formänderungen im Bereiche der materiellen Kultur. Folk-Liv, II. 1938. 336—349.

FRIEDHÖFE IN DEN DÖRFERN DER AGGTELEKER-KARZTGEGEND

Die Zielsetzung der Arbeit ist die Vorlegung und Sinngebung der Funktion von Friedhöfen und Grabzeichen — besonders der Grabhölzer — im Struktur der ungarischen Bauernkultur. Um dieses Ziel verwirklichen zu können, untersuchte der Verfasser drei ungarische Dörfer. Die hiergenommenen Angaben wurden — mit den bis jetzt aus dem ungarischen Sprachgebiet zur Verfügung stehenden Angaben — aus kulturantropologischem Gesichtspunkt her analysiert, wobei die semiotischen, gesellschaftstetnographischen, volkkünstlerischen und mytologischen Bezüge mit Nachdruck betrachtet worden sind.

Die Begräbnisbräuche der ungarischen Bauernschaft beschäftigen seit Jahrhunderten die gemeine und wissenschaftliche Öffentlichkeit.

Die ästhetische Gestaltung der Grabholzes fand schon früh Beachtung, es wurde von Zeit zu Zeit versucht, seine Form und sein Symbolik in der nationalen Bildhauerei bzw. Kultur zu adoptieren. Die Ideologien, die die Wichtigkeit der nationalen Identität betonten, verwerteten von Zeit zu Zeit den Grabholz und die sich an ihm anknüpfenden volkstümlich-nationalen Attitüden, um ihre Wirksamkeit zu verstärken.

Das erste Kapitel stellt uns drei in dem Tal Des Rét-Baches (Mittelpunkt des Aggteleker-Karstgebietes von Nord-Ungarn) liegenden benachbarten Dörfer — Szőlösardó, Tereszténye und Égerszög —, sowie das landschaftliche, historische und ethnographische Bild ihrer bestimmenden kulturellen Umgebung vor. Es ist eine charakteristische Übergangsgegend zwischen der Grossen Ungarischen Tiefebene und der Gebirgskette der Karpathen. Diese Übergangslage ermöglicht der Bevölkerung, den Mangel an weniger günstigen örtlichen Naturgegebenheiten mit den aus der Durchführung der Vermittlungsrolle kommenden Möglichkeiten zu ersetzen.

Die intensiven Innovationsmöglichkeiten dieser Kultur von Vermittlungs- und Ausgleichstendenz wurden durch die ungünstigen historischen Ereignisse kräftig begrenzt. So kamen oft Konfliktsituationen vor: Bauerempörungen in dem 17—18. Jahrhundert, die ausserordentlich intensive Auswanderung nach der Übersee um die Wende des 19—20. Jahrhunderts, Abwanderung nach den Industrieanlagen von der Mitte dieses Jahrhunderts.

Die 2—7 Kapiteln behandeln die Ergebnisse der mit Hilfe von ethnographischen Methoden durchgeführten Geländearbeit. So wird der Siedlungsstruktur der Dörfer, ihre traditionellen Einzel- und Gemeinbegräbnisstätten, sowie das Verhältnis der Siedlungsknotenpunkte verschiedener Funktion (Verwaltungs-, Versorgungs-, Kultur- und Ritualzentren) untersucht. Es werden die Friedhöfe, Grabzeichen und Ergänzungszeichen der Gräber ausführlich vorgestellt. Die einzelnen Themengruppen sind so aufgebaut, dass sich die vielseitige Verbindung der untersuchten Gegenstände, Gegenstandgruppen, kulturellen Erscheinungen und der Kultur der örtlichen Bevölkerung erschliesst.

Es werden also die folgenden Themen vorgestellt: *Material, Struktur,*

Funktion, Symbolik, Verfertigung, Anschaffung, Anwendung, sowie die in Verbindung mit der gegebenen Erscheinung ausgebildete *Verhaltensart* und das bezügliche System der gesellschaftlichen Verbindungen. Es werden auch die zeitlichen, räumlichen und gesellschaftlichen Versionen der untersuchten Erscheinungen und zuletzt die äusseren kulturellen Wirkungen bearbeitet.

Durch die Angaben prägt sich die Grabkultur der drei — grösstenteils durch reformierten bewohnten — Dörfer ab. Wir lernen den Struktur der Friedhöfe kennen, die zugleich neben ihrer hygenen und ritualen Funktion die Stelle der *rituellen Gemeinschaftsarbeit* (Grabschaukeln, Begräbnis, Grabbesorgung) und auch der *Wirtschaftstätigkeiten* (Mahd, Obstsammlung) ist.

Die Grabformen der Gegend sind von *Schacht-, Seitenkammer- und Decke-form*. Von den Hauptgruppen der Grabzeichen werden bei den Katholikern die Kreuzgrabhölzer, bei den Reformierten der Grabholz, bei den Juden die Steintafel ausführlich vorgestellt. Der Verfasser macht uns die nach Dörfer verschiedenen Typen, Formen, Flächeornamentik, Inschriften dieser, sowie ihre Stelle am Grab, die an sie anknüpfenden Aberglauben, Erklärungen, Bezeichnungen bekannt. Ein anderes Kapitel beschreibt die Werkzeugeder Verfertigung des Grabholzes, die charakteristische Atmosphäre und die Tademologie der ritualen Gemeinschaftsarbeit. Es wird über die Grabornamentik, den Prozess der Totenfeier und die Gelegenheitszeichen der Totenfeier (Bänder, Kränze, Kerzen, usw.) geschrieben. Am Ende werden die wichtigsten Veränderungen der letzten zwei Jahrzehnte vorgestellt.

Um die Funktion der Friedhöfe und Grabzeichen besser verstehen zu können, es ist nötig, sie semiotisch zu untersuchen, wobei festgestellt werden kann, dass der *Friedhof* und die *Siedlung*, die *Grabverhältnisse innerhalb des Friedhofes* Träger charakteristischer Kodex von gesellschaftlichem Bezug sind. Zwei Zeichensysteme ergänzen einander an den Grabhölzern: der eine wieder spiegelt — mit Anwendung von verschiedener Zeichen — ein archaischeres, antropomorph-symbolisches Weltbild, der andere ist ein neuerer und verwendet die Lateinschrift. Die zwei Zeichensysteme können miteinander konfrontiert gestellt werden und es ist feststellbar, dass die Schrift sekundär ist. Die Interpretierung der Kodex beleuchtet die funktionelle Verbindung, die das *gestorbene* und das *lebende Dorf* in eine organische Einheit einrahmt: das geschlossene statische System des Friedhofes widerspiegelt den mobilen, offenen Struktur der Dorfgemeinschaft.

Die Analyse der Grabzeichen in Bezug der Schnitzerei-Traditionen, der bäuerlichen visuellen Kultur bildet das Material einer separaten Untersuchung. Es ist eine gute Möglichkeit die Wechselwirkung der kulturellen Normen der Gemeinschaftstradition und der einzelnen Schaffungskraft vorzustellen. Im Falle der Verfertigung von Grabzeichen gilt die Kraft der Traditionen der konservativen Tendenzen des Totenkultus entsprechend.

Den allgemeinen Hintergrund der Friedhof-Kultur bietet das Weltbild, das durch zahlreiche Meinungs- und Verhaltenserscheinungen ausge-

drückt wird: Aberglauben, Sagen, Meinungen, Gesten, Technologien, gesellschaftlich-wirtschaftliche Verhältnisse. Durch Betrachtungnahme dieser indirekten Verbindungen wird es klar, dass die Friedhöfe und Grabzeichen einen organischen und funktionellen Teil der bäuerlichen Kultur bilden.

Als Schlussfolgerung kann man also feststellen: es ist eine grundlegende Herausforderung für irgendeine Gessellschaft, dass ihre Mitglieder sterblich sind. Um das Ganze des Gesellschaftsstrukturens möglicherweise ohne Erschütterungen funktionieren lassen zu können, ist es unbedingt nötig — während ihre Mitglieder einander wechseln — eine allgemeingültige Stellungnahme dieser Herausforderung gegenüber ins Leben zu rufen. Dazu sind die standardisierten Verhaltensbefehle berufen, die die Begräbnisbräuche in sich haben. Der Friedhof ist ein organischer Bestandteil dieser Bräuche und darüber hinaus auch einer der örtlichen Kultur. Man könnte also den *Friedhof* weniger verstehen, wenn man nur die genaue Beschreibung seiner Gegenstandsinhalte aufnehmen würde, obwohl es unbedingt wichtig ist. Man soll bemerken, dass sich der Friedhof über seine primäre Funktion hinaus durch viele Fäden an das Ganze der örtlichen Kultur anknüpft: er ist also zur Durchführung seiner primären Aufgabe nur mehrmals kulturiert, samt seiner symbolischen Inhalte fähig. Wenn wir den Friedhof so, als eine *kulturelle Institution* betrachten, können wir einsehen, dass seine Gegenstände, Formen, Verhältnisse zur gleichen Zeit Formulierungen der primären Funktion, verschiedener Bedingungelemente, Bestandteile und Schichten der Kultur sind.

Die Lage des Friedhofes, das Verhältnis seiner gepflanzten und natürlichen Flora und eine Reihe von in ihm vorkommenden künstlichen Formen (Bauten, Gräber, Grabzeichen, Wege, usw.) sind Ausdruckformen der Verbindung von örtlicher *Kultur* und der *Natur* und zeugen von der ecologischer Kenntnis der Einwohner. Die Verfertigungsart der künstlichen Formen (Grabschaulen, Grabholzsznitzlerei, Bau des Leichenhauses, usw.) weisen auf die *Wirtschaftsweise* der Bevölkerung hin. Die innere Ordnung des Friedhofes, das Verhältnis der Gräber, die Formulierung der Grabzeichen, die gemeinschaftliche Arbeitsformen des Begräbnisses werden durch die charakteristische *Gesellschaftsordnung* des Dorfes bestimmt, die zur gleichen Zeit auch die Rolle und die Möglichkeiten des Einzelnen eingrenzt. Die bis zum verschiedenen Grade abstrahierten, kulturell bestimmten Symbolentsprechungen, die für das örtliche *Weltbild* gekennzeichnet sind, bestimmen die Bildung der künstlichen Formen, verknüpfen den Friedhof mit dem Dorfgebiet, ordnen das Verhältnis zwischen Lebenden und Toten. Die *intergrierende Kultur* wirkt — auch durch örtlichen Vertreter — durch das System der direkten Wirkungen auf die Bildung der örtlichen Friedhof-Kultur. Die Verstärkung dieser Wirkungen inspiriert in den letzten zwei Jahrzehnten grundlegende Veränderungen.

Die Eindrücke dieser kulturellen Einwirkungen organisieren sich zu einem einheitlichen kodenstruktur, die auf die Kultur zurückwirkt, betont und verstärkt derer grundlegende Befehle und dient dadurch die Lebenden.

Ernö Kunt

TARTALOM

Bevezetés	5
Az Aggteleki-karsztvidék és népe	19
Temetőhelyek és településszerkezet	27
A temetők	42
A sírok	50
A sírjelek	55
A fejfák	58
A kiegészítő jelek	86
Élők — jelek — holtak	96
Temető és társadalom	110
A temető művészete	115
Temető és világkép	127
A temetőkultúra változása	132
Összegezés	137
Német nyelvű összefoglaló	148

INHALT

Einleitung	5
Die Aggteleker-Kartzgegend und ihr Volk	19
Begräbnisstätten und Siedlungsstruktur	27
Der Friedhof	42
Die Gräber	50
Die Grabzeichen	55
Die Grabhölzer	58
Die Ergänzungszeichen	86
Lebenden — Zeichen — Toten	96
Friedhof und Gesellschaft	110
Kunst des Friedhofes	115
Friedhof und Weltbild	127
Veränderung der Friedhofskultur	132
Summierung	137
Deutschsprachige Zusammenfassung	148

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA
Publikation des Lehrstuhls für Volkskunde der Universität
Lajos Kossuth zu Debrecen

1. UJVÁRY Zoltán: A temetés paródiája (*Die Parodie auf das Begräbnis*). Debrecen, 1978.
2. DOBROSSY István: Dohánytermesztés a Nyírségben (*Tabakanbau der Nyírség*). Debrecen, 1978.

Redakteur:

Zoltán Ujváry

Adresse:

Néprajzi Tanszék
Lehrstuhl für Volkskunde
Lajos Kossuth Universität
DEBRECEN, 10
Pobox 16.
4010
Ungarn